

НЕЖЕЛАНИЯТ СТАМБОЛОВ: СТАМБОЛОВ И СТАМБОЛОВИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ОТ СРЕДАТА НА 50-ТЕ ДО КРАЯ НА 80-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК



Стефан Дечев

Бележка на автора

През февруари 2006 г. в рамките на „Исторически клуб“ при Центъра за академични изследвания – София, изнесох доклад на съответната тема като предварително разпратих текста на хората от мейлинг листа на клуба. Предвиждаше се изнесените доклади в целия цикъл да излязат в специален сборник с историографска проблематика. Тъй като излизането на сборника се забави, публикувах една част от тогава завършения текст през 2008 г. в списание „Анамнеза“, а сега предлагам на читателите и втората. Тези, които биха желали четенето да бъде по-успешно, би трябвало да си припомнят или прегледат публикуваната вече в „Анамнеза“ първа част

(Анамнеза, год. III, кн. 2, 2008, с. 3-84).

Междувременно се появи книгата на Румен Даскалов „От Стамболов до Живков. Големите спорове в новата българска история“ където един от материалите е специално посветен на Стамболов, русофилството и русофобството, и колегата Даскалов споменава моя текст. (Вж. Даскалов, Р. *От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история*. С., 2009, с. 14, 69). На този етап не вземам отношение към историографския текст на Румен Даскалов за Стамболов, тъй като в най-скоро време ще изляза с отзив за цялата му книга.

Едно дълго господство

Както вече се помена в първата част, осъщественият завой в интерпретацията през периода 1947-49 г. на Стефан Стамболов, стамболовизма, Стамболовия режим, русофилството и русофобството се задълбочава допълнително през следващите няколко години в същата посока като самата проблематика остава „запазена територия“ за историците Димитър Косев и Христо Христов, които са творци на налагания нов официален историографски „канон“. С тях не се конкурират други усилия на историци по това време, а издадената нова двутомна „История на България“ в средата на 50-те кодифицира официалните комунистически историографски интерпретации по споменатите въпроси от края на 40-те за дълги десетилетия напред.¹ Когато в началото на 60-те години тази двутомна „История на

1 Вж. подробно Дечев, Ст. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век – *Анамнеза*, год. III, 2008, бр. 2, с. 3-84

България” се издава отново като тритомна, в изложението (автор е отново Хр. Христов) на интересуващия ни период не настъпват никакви промени. Методологията и основните идеи, концепции и внушения са същите, както и през 1955 г. Нови са, може би, единствено някои позовавания на междувременно появилото се изследване засягащо периода – това на Добрин Мичев.² В твърде интересна светлина се вижда дори дейността на Стамболов като национален революционер преди 1878 г. Като цяло нежеланата му от комунистическата власт фигура е маргинализирана като споменаване, ала тъй като тоталното ѝ игнориране е невъзможно, се появява един Стамболов, който е „неопитен за такова дело”, който „не се оказал на висотата си като главен организатор”, който е колеблив и изплашен се крие в Самоводене, оставайки въстанието в Търновски окръг без „всякакъв общ план”, а после отново се крие и бяга в Румъния.³

Всъщност всички изследвания от втората половина на 50-те и началото на 60-те години – дело на Д. Мичев, Евлоги Бужашки и Ангел Веков – са разположени в канавата и следват като методология, изразни средства, фон и рамка, зададеното от Д. Косев и Хр. Христов още в края на 40-те и началото на 50-те години. Те потвърждават или трябва да потвърдят техните тези. Новият момент, може би, е, че трябва да потвърдят и тезата за някакво русофилство на начеващото в България социалистическо движение.

През 1957 г. Добрин Мичев повтаря тезите на Хр. Христов.⁴ Чрез същата операция той слага увеличител

2 Вж. *История на България*. Т. II. С., 1962

3 *История на България*. Второ преработено издание в три тома. Том Първи. С., 1961, с. 438, 456, 463, 466.

4 Мичев, Д. Участието на българските социалисти в борбата

на едно „народно негодувание“, отказва се на практика да изследва неговите причини и неаргументирано представя същите случаи като резултат и недоволство от противоруската политика на правителството.⁵ Мичев подкрепя дори отново и неблагоевската теза на Христов от академичната история от 1955, г., че това „народно негодувание“ можело да помете и Стамболовия режим, и Кобургската династия.⁶ С операции, недоизказвания, премълчавания, натъкмявания, изваждане на изказвания от техния истински контекст или поместването им в различен, социалистическото движение в България трябва да се представи като русофилско и недоволно именно от външната политика на Стамболов,⁷ което не се потвърждава от никакви данни. Да не говорим как събития и числа с пълна категоричност и без никаква критичност се възстановяват само по страниците на в. „Работник“.

Въпреки някои интересни факти, особено за радикалните и народнически течения през първата половина на 80-те години на 19 в., и книгата на Евлоги Бужашки „Димитър Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение“⁸ представя кризата, регентството на Стамболов и Стамболовия режим в общата рамка на Д. Косев и Хр. Христов (с уловима от наблюдателния читател неприязън към Христов).⁹ Ето защо и тук се срещаме с пристрастни

против Стамболовия режим. – *ИИИ БКП*, кн. 1-2., С., 1957., с. 47-78.

5 Пак там, с. 47.

6 Пак там, с. 71

7 Пак там, с. 76-77.

8 Бужашки, Евл. *Димитър Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение*. С., 1960.

9 Тук вече може да се разработи в отделна тема въпроса за властовите позиции и символния капитал на миналото в коле-

оценки за партизански произведения на Д. Благоев като „Нашите апостоли“ и „Царството на чардафоните“¹⁰, с груби партизански оценки за З. Стоянов, който след Съединението станал „рицар на печалната слава да бъде знаменосец на русофобската политика на буржоазията“.¹¹

Разбира се, из книгата на Бужашки шества образа на „австрофилската едра буржоазия“. Подобно на писанията на непосредствените предходници и следовници, тя е един партизански, пристрастен опит да се представи Д. Благоев за русофил.¹² За да демонстрирам селективния начин на четене, подобен и за писалите преди Бужашки, струва си да посоча как той обръща внимание на обстоятелството, че след години в „Приноса“ Благоев променил почвилата се през юни 1886 г. негова негативна оценка за Съединението от 6 септември 1885 г., но се премълчава умишлено мнението му след същите тези изминали години по основния въпрос за българо-руския сблъсък от този период.¹³

Подобна е ситуацията и в издадената през 1965 г. книга на Ангел Веков „Българо-руски революционни връзки 1885-1917“, която също се помества в създадената в периода 1947-51 г. инерпретативна рамка. В съчинението неволно се преплитат два дискурса - научен и пропаганден. Веков твърди, че гията по това време и доколко изразеното отношение към Хр. Христов не трябва да се свърже и с позицията на Евл. Бужашки като „активен борец“ и известно време партиен секретар на университета, пост който при определени обстоятелства се явява по-важен и от ректорския. Вж. Генчев, Н. *Избрани произведения*. Т. 5. *Спомени*. С., 2005, с. 289.

10 Бужашки, Евл. *Димитър Благоев...*, с. 133 и сл, както и много други места.

11 Пак там, с. 136.

12 Пак там, с. 122, 125, 136, 141 и сл.

13 Пак там, с. 137.

престоят на руските емигранти в България през 80-те и 90-те години на 19 век засилвал интереса на „*трудощите се*“ към борбите на „*руските работници и селяни*“. Оставяме настрана доколко именно „*трудощите се*“ са информирани и доколко въобще има борби точно сред „*руските работници и селяни.*“ Следва заключение на Веков, което е фактологично неподплатено и резултат от полаганите вече с години усилия, някак си да се примири традиционното смятано за „*суеверно*“ русофилство в рамките на социалистическата мисъл с новото социалистическо движение. Така, според Веков, „*русофилските чувства и настроения сред огромното болшинство у народа започнаха да се изпълват с ново съдържание.*“ „*Своите симпатии – продължава Веков – прогресивните хора у нас започнаха да отнасят вече не към Русия на царя и помещиците, а към руските борци за свобода. Разбира се, този процес беше труден и бавен, но с разрастването на борбите против царизма и самодържавието реакционното русофилство постепенно губеше своите привърженици.*“¹⁴ Това навързване на „*огромното болшинство*“ с „*прогресивните хора у нас*“, разбира се, не е подплатено с нищо. Представи на част от интелигенцията, и особено по-младата интелигенция, се приписват и на огромното мнозинство. Всъщност, Ан . Веков не е могъл да избяга от фактите, от изворите, които говорят за влиянието на социалистическата и руската емигрантска литература от периода и затова наред с нищо не значещите „*трудови хора*“ и т.н., ясно е показал влиянието и на руските емигранти и на социалистическите и народническите идеи, а от там и негативизма срещу царска Русия, точно сред младата интелигенция, учащите се, студентството, гимназистите,

14 Веков, Ан. *Българо-руски революционни връзки 1885-1917*. С., 1965, с. 39.

младите чиновници.

Интересна е, според мен, употребата тук на и на понятието *„реакционно русофилство“*. Макар да се среща и у Хр. Христов и Д. Косев, когато те говорят за цанковисти и съединисти, Ан. Веков се стреми да го развие и му даде по-плътна формулировка. На практика цялата операция на комунистическата историография тогава изисква представянето на социализма от края на 19 в. като русофилство и като противопоставящ се на режима на Стамболов, не на последно място, и заради неговата външна политика. Ето защо имайки предвид контекста на 90-те Веков твърди: *„През този период българските революционни марксисти действуваха като своеобразни русофили. Те развиваха широка дейност за запознаването на работническата класа с борбите на руския пролетариат, като критикуваха остро завоевателната политика на руския царизъм. Така партията на българските революционни марксисти спомогаше за разрастването на този особен вид русофилство.“*¹⁵ Да оставим настрана въображаемата *„работническа класа“*, както и липсата на задълбочен анализ за отношението на българските социалисти през управлението на Стамболов към Русия. В случая обаче, поради произволността на анализа и при липсата на ясно дефинирани критерии, може по същия начин да се докаже едва ли не, че и Стамболовото правителство спомогало за разрастването на този *„особен вид русофилство“*.

Причината за споменатия начин на мислене е свързана с поставянето на Русия и Съветския съюз на особен пиедестал, подобно на менталната карта на цанковизма и съединистите. По тази логика всички други видове фобии са все естествени и извиними, но русофобията, подобно на цанковизма и съединизма, в

15 Пак там, с. 40.

ценностната скала на установения след 9 септември комунистически режим има особен статут на светотатство. В този смисъл, един важен историографски въпрос може да бъде този за преживяванията тогава на тези около 30-годишни млади историци, ремсисти и комунисти, при разюзданата русофилия и съветофилия, при сблъсъка им с оставените исторически свидетелства на основоположниците и участниците в социалистическото движение. Все пак и самия Д. Благоев нарича в огромен брой свои материали отношението на социалистическите среди спрямо Русия „русофобия“, макар да я разглежда и характеризира като нещо съвършено различно от русофобията на буржоазните партии. В този смисъл е твърде симптоматично как един особен вид „русофобия“, според думите на Благоев, започва да се характеризира от Веков именно като особен вид „русофилство“.

Можем да кажем, че и трите гореспоменати изследвания си щонедопринасят за възможната промяна на заложения „разказ“ изработен в периода 1947-55 г.¹⁶ И трите са ясно доказателство как през 50-те почти всички млади аспиранти се насочват към теми свързани с историята на социалистическото движение в България и историята на БКП в периода преди и след 9 септември 1944 г. На практика за почти всички млади историци другите теми могат да се работят само и единствено тайно.¹⁷ За много години напред, „Стамболовата тема“ ще остава нежелана. Да припомним отново, че дори и историографски прегледи, които отричат наличието на т.нар. „забранени зони“ в българската историография в

16 За всички етапи от налагането му вж. Дечев, Ст. Нежеланият Стамболов ...

17 Особено показателни в това отношение са свидетелствата в спомените на Илчо Димитров, Вж. Димитров, Ил., *Всичко тече*. Спомени. С. 2000, с. 78.

комунистическия период, не оспорват, че Стамболов е бил, все пак, „костелив орех“ за режима.¹⁸

В новия комунистически „разказ“ за Стамболовия период експлицитно и имплицитно се съдържа твърдението, че „Западът“, „западните капиталистически държави“ са изначално лоши. Ала в самото българско общество, а и в историческата колегия, поне към началото на 60-те години, вече явно е налице някаква съпротива спрямо тази интерпретация и биха могли да се приведат за това доста непреки доказателства. Като цяло, в този период вече за немалка част от обществеността е ясно, въпреки официалната пропаганда, че в „светана капитала“ явно се живее по-добре. И докато интелигенцията се възмушавана най-вече от липсата на свобода, и работниците започват да роптаят за материалното благосъстояние.¹⁹ В това време се получават и първите леки отваряния към западноевропейска култура.

Наложената обяснителна схема и общ фон от Д. Косев и Хр. Христов по отношение на Стамболов и стамболовизма, българо-руските отношения, руската политика спрямо България, както и феномените на русофилството и русофобството, навлиза и във всички изследвания на историческа тематика, които по някакъв начин се докосват до периода след Съединението и включват съответно политическата криза, управлението на регентството и Стамболовото управление.²⁰ В тези случаи дори обикновено интерпретивната рамка е още по-елементаризирана от случаите с Хр. Христов, Д. Косев, Евл. Бужашки и т.н. В силно негативен план се

18 Вж. Todorova, M. *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria*. - In: *American Historical Review*, vol. 97, No. 4, oct. 1992., p. 1108.

19 Димитров, Ил., *Всичко тече...*, с. 81

20 Вж. типичен пример у Топенчаров, Вл. *Българската журналистика 1885-1903*, С., 1963, с. 31-256.

описва всичко, което е свързано с княза, Запада или се представя като „противоруско“, „русофобско“.

Средсаматабългарскаинтелигенциясепооявяватвече някои жестове на протест срещу липсата на свобода на словото и изразяването. Появява се постепенно и видима национална реакция срещу първоначалния „пролетарски интернационализъм“, с който е съпътствана политиката на съветизация на страната.²¹ Нараства видимото, а още повече скритото и глухо недоволство от Съветския съюз и съветската политика, които очевидно започват да прерастват в антисъветски и антируски настроения сред обществеността. Не е трудно за част от нея сама да прави паралели с периода на кризата, регентството на Стамболов и Стамболовото управление. Растят и глухите настроения срещу проявите на сервилност на предвожданото от Тодор Живков комунистическо ръководство спрямо Москва.

Още в самото начало на 60-те години е налице видимо настроение сред професионалната колегия от млади историци и студенти срещу Съветския съюз и в полза на националното.²² През втората половина на 60-те „Пражката пролет“ кара социално активните слоеве

21 Този процес, в известна степен, тръгва и от самите върхове на комунистическото ръководство. На проведен на 11 и 12 март 1963 г. пленум на ЦК на БКП се извършва важното за историците в България реабилитиране на традиционните български разбирания по македонския въпрос. Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 568, л. 268-324. В този случай, както и в останалите по-долу, за архивните материали посветени на важните решения на българското партийно ръководство относно македонския въпрос и миналото на Македония, дължа благодарност за информацията получена от моя колега и приятел Чавдар Маринов.

22 Поне това издава описаната от Николай Генчев история за тържеството на 8 декември 1963 г. при нощното посещение на паметника на Васил Левски в центъра на София. Вж. Генчев, Н., *Спомени*, с. 113-114.

и голяма част от интелигенцията да симпатизира на реформите в Чехословакия за изграждане на „социализъм с човешко лице“ и да осъжда по-сетнешната инвазия на Варшавския договор предвождана от Съветския съюз.²³ През 1968 г. хокейният мач Чехословакия–СССР довежда дори до скрити и полуоткрити прояви на антисъветски настроения.²⁴ В началото на 70-те години стеклото се невиджано множество на погребението на футболистите Георги Аспарухов (Гунди) и Никола Котков се тълкува от властите и като политическа демонстрация с антисъветска насоченост, поради загиналите по това време съветски космонавти.²⁵

Струва си да се попитаме защо обаче в този контекст не се стига през 60-те до опити за преоценка именно на Стамболов и Стамболовия период?²⁶ Все пак, колкото и да са плахи, подобни усилия се правят за някои други, също болезнени за режима теми – за периода 1926-1934 г. да се извади като част от „фашистката диктатура“; България да се представи като съюзник на хитлеристка Германия, а не окупирана страна от хитлеристите; за нефашисткия характер на правителството на Константин Муравиев; за съществуване и на „нефашистка“ буржоазия и т.н. Налице е един общ повеи в страни от идеите за „тежкото положение на масите“ и изострящата се „класова борба“, който води към повишено внимание

23 Пак показателни в това отношение за настроенията сред интелигенцията и гражданството в София са спомените на Николай Генчев. Вж. Генчев, *Спомени*, с. 184-185.

24 Генчев, Н., *Спомени*, с. 187 и сл.

25 Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 83-84

26 Дори и Жельо Желев описва как Д. Косев създавал по-друга атмосфера сред историците в сравнение с философите. При историците, според Желев, не бил дискриминиран никой от старите „буржоазни“ учени, както и от „младите бунтари“, сред които особено се откроявал Н. Генчев. Вж. Желев, Ж. *Въпреки всичко. Моята политическа биография*. С., с. 156.

сред колегията спрямо средновековните владетели на България; културното наследство; пренебрегваните до скоро за сметка на славяните траки и прабългари; буржоазните дейци и т.н.²⁷

На пръв поглед, преоценката със Стефан Стамболов сякаш изглежда по-лесна. На първо място той е национален революционер и другар на Христо Ботев, с уклон към радикални социални и политически идеи. Освен това, Д. Благоев и комунистическата историография преди 9 септември явно симпатизират и представят в позитивна светлина неговата политика спрямо Русия. Тезата определено се поддържа и от среди свързани с БКП през 20-те и 30-те, та чак до 1945 г. Но всичко това е само на пръв поглед. Реаблитуирането и ревизирането на Стамболов ще чака по-дълго, защото чвно засяга по-същностни и вътрешно и външнополитически залози на режима в страната.

И все пак, в споменатия контекст никак не е учудващо, че се появява и ново усещане за Стамболов, което, макар и плахо, е избуяло в една публикация на Константин Косев в списание „Младеж“, поръчана му от Николай Генчев.²⁸ Младият аспирант от Българската академия на науките изтъква как Стамболовата дейност имала „твърде противоречив облик“. От една страна той се изявявал като „смел борец за Освобождението на България“ и „пламенен трибун на либералната партия в защита на демократичните и прогресивни за онова време идеали“, ала след това се превърнал в „едновластен господар в България с промонархически настроения“.

27 Много показателни в това отношение са различните материали с историческа тематика на страниците на списание „Младеж“, където изизвестно време в редколегията е и Николай Генчев.

28 Косев, К. Стефан Стамболов. Бележит български революционер и държавник. – *Младеж*, 1965, кн. 5-6, с. 116-121

Поради това, отбелязва К. Косев, за едни Стамболов бил „революционер и патриот“, а за други „жесток диктатор“.²⁹ По-скоро като нужното за времето заклане трябва да се чете предварителното известие на младия Косев как, за разлика от споменатите автори, той щял да подходи към проблема от позициите на историческия материализъм.³⁰ Не е изненада сериозното внимание, което К. Косев отделя на влиянието върху младия Стамболов на идеите на руските революционни кръгове, на Бакунин и Маркс. Не е забравено, че бележитият българин е заместник на Васил Левски, близък на Хр. Ботев, запознат с идеите на социалистите-утописти, автор на съвместна стихосбирка с Ботев и дори двама се на по-популярни и познати сред публиката песни, запети и по време на Априлското въстание. Косев определено се разделя с говоренето за Стамболов от досегашните исторически изложения и го представя като важен апостол по време на Старозагорското въстание и Априлското въстание.³¹

В статията не съществуват никакви колебания около оценката за дейността на Стамболов до Съединението. Младият Косев е категоричен: „До Съединението на България в 1885 г. Стамболов се проявява като продължител на възрожденските демократични традиции.“³² Ала след това, според авторът, „руското царско правителство“ допуснало „редица грешки и непохватни дипломатически ходове, с които саморазобличило своите користолюбиви планове и хвърлило сянка в отношенията между България и нейната Освободителка.“ Младият историк е и по-конкретен пишейки: „Особено злополучно се оказало поведението

29 Пак там, с. 116.

30 Пак там, с. 116.

31 Пак там, с. 117-119.

32 Пак там, с. 119.

на руското правителство през време на Съединението и мисията на руския царски пратеник Каулбарс." В този смисъл Константин Косев е съвсем категоричен изтъквайки как Стамболов се обявил за „българската независимост“ и против „руските царски аспирации.“ И тук той коментира: „Увлечен в ожесточените политически борби, в качеството си на водач на либералната партия и председател на Народното събрание, Стамболов застава на страната на Батемберг, в княжеската особа, на който вижда гаранция за българската независимост.“ Нещо повече. Като регент Стамболов още по-упорито се противопоставил срещу „руската намеса в България“, като се осланял най-вече на Англия, а и в немалка степен на Австро-Унгария, които действали „по-тактично, без да дразнят изостреното до крайност национално чувство.“³³ Обрисувайки в позитивен план Стамболовата политическа линия, младият Косев специално изтъква как Стамболов бил по-скоро за преизбиране на Бетемберг, или за република, и едва накрая се съгласил княз Фердинанд да заеме овакантия български престол. Иначе бележитият българин не обичал „немските принцове“, които не били в състояние да разберат „духа и традициите на българския народ.“³⁴

Младият историк не пропуска да изтъкне как като премиер на България Стамболов упражнявал „груб полицейски терор, строга цензура, ограничаване свободата на печата и словото.“ Ала веднага Косев уточнява, ревизирайки и собствения си баща и някои официални историографски тези в момента: „Трябва да отбележим, обаче, че антируската политика, която провежда Стамболов, не бива да се преценява като някаква сляпа омраза към Русия и руския народ

33 Пак там, с. 119.

34 Пак там, с. 119.

изобщо, или пък, че Стамболов, се ръководи изобщо от интересите на определени кръгове от формиращата се буржоазия за прозападна ориентация на България.”³⁵ И тук , разбира се, се появяват обичайните похвати, заимствувани и от самата Стамболова епоха, с които се цели легитимирането на следваната от българския премиер антируска политика. Младият Косев обръща внимание как Стамболов определено смятал, че по негово време разни „фоновци“ били направили Русия „опашка на германизма”.³⁶ Всъщност, използваният от Косев похват ясно демонстрира как, въпреки наличието на ГДР в съветския блок държави, германофобията се ползва с видимо различен статут в сравнение с русофобията. Това никъде не е формулирано, но то е част от неизказаната идеология на комунистическия режим, както и от ценностната ориентация на българската историография. В този смисъл към похватите за реабилитирането и ревизирането на Стамболов можем да отнесем и описанието на противопоставянето между него и „лукавия Фердинанд”, който дори след като спомогнал за свалянето на премиера от власт „решава да го ликвидира физически”.³⁷

Младият Косев дори определено прави извода, че Стамболов се е ръководил от „най-искрени патриотични подбуди и намерения”, за което се осланя и на положителните мнения за българския държавник на руския дипломат С. Татищев. Косев продължава и по-нататък, като вземайки за съюзник Д. Благоев, заключава следното: „В своята политика за отстояване на националната независимост на младата българска държава, Стамболов е имал поддръжката на мнозинството

35 Пак там, с. 119.

36 Пак там, с. 120.

37 Пак там, с. 120.

от българския народ.”³⁸ Тази мисъл на Д. Благоев, на която се позовава К. Косев, българската комунистическа историография след 1947 г. се прави упорито, че не забелязва, а после я определя като погрешна и резултат от зловредното влияние, което имал върху българските социалисти Втория Интернационал. Разбира се, с понятието “народа” нещата са доста по-сложни, но на никой не му е до точно проучване и проясняване на проблема през този период, на социалната пъстрота на обществото, или на разликите между реторична идеологическа употреба и социална и политическа реалност.

Ала давайки в края цялостна оценка в перспектива на Стамболовата политика, К. Косев я окачествява като „фатална, с трагични последици“, доколкото довела до сближаване на България със западните държави и две национални катастрофи, теза, която още на времето застъпва и Ив. Панайотов. Окончателната си позитивна оценка за Стамболов младият Косев прави строго върху плоскостта на марскисткото учение за обществено-икономическите формации, върху „обективното историческо развитие“ в посока към капитализма, на което Стамболов съдействал. Ето защо, припомняйки в края на материала си Стамболовата протекционистична политика спрямо българската индустрия, както и ж.п. строителството, Косев стъпва открито върху фундамента, че Стамболов „съдейства активно за извършването на буржоазната революция и утвърждаването на

38 В тези свои разсъждения младият Косев прибегва до мнението на Димитър Благоев от неговия „Принос“, който, като съвременник на тези събития, отбелязва: „Борбата на русофобите против русофилите наистина взема характер на борба за запазване на националната самостоятелност от посеганията на Русия и на нейните приятели вътре в страната, които действаха чрез военни съзаклятия, въоръжени чети и убийства.“ Пак там, с. 120.

капитализма в България”³⁹

На следващата 1966 г. отново на страниците на сп. „Младеж”, Н. Генчев публикува статията „Учителка на живота, но кога?”, в която националният и антисъветски елемент е прозрачен.⁴⁰ Генчев противопоставя средновековна България на Киевска Русия, като представя първата за „една от великите сили на стария континент” и я противопоставя на втората, за която изрично отбелязва как ѝ отстъпвала „по блясък и величие, и по принос в световната култура ...” Веднага българските революционни дейци Л. Каравелов, Г. С. Раковски, Хр. Ботев и т.н. са описани от възмутения автор като натикани от сегашната историография в „познатите калъпи на руските революционни демократи”.⁴¹ Генчев отбелязва също negliжирането на Априлско въстание, на обявяването на независимостта на България през 1908, на Балканската война, на историята на Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини и др. теми.⁴² Много прозрачен е и един от финалните въпроси: „Защо България след едно жизнено и пълно възраждане не можа да събере своите земи, да обедини своя народ, не можа сама да уреди своето освобождение, а се остави на милостта на чужди, користни и неспособни спасители.”

43

Със силните си национални обертонове, материалът предизвиква твърде силна обществена реакция сред интелигенцията, а книжката на списанието е „буквално разграбена”. Дори и самият Генчев отбелязва изненадата

39 Пак там, с. 121.

40 Генчев, Н. Учителка на живота, но кога? - *Младеж*, 1966, кн. 8, с. 4-9. Вж. също Генчев, Н. *Научни трудове*. Т. 1. С., 2003, с. 256-261.41 Цит. по Генчев, *Научни трудове*, 2003, с. 258

42 Пак там, с. 259.

43 Пак там, с. 260.

си – „аз бях в почуда, че са останали живи в нашето общество толкова български чувства...“.⁴⁴ Секретариатът на ЦК на БКП оценява материала като антисъветски и националистически.⁴⁵ Критикуван на Районната партийна конференция в столицата през есента на 1966 г., представен от Ан. Балевски за „отцеругател“, едва ли е учудващо, че Генчев е принуден да се защитава с цитати за руската политика заимствани от Маркс, Енгелс и Ленин.⁴⁶

Реакцията определено показва колко е трудна в средата на 60-те години на 20 в. и преоценката на тезата за Стамболов като политик и държавник заради периода от 1886 г. насетне. Повечето историци в спомените си виждат причините в съзнанието на управляващите в София, че държат властта си единствено благодарение на Москва. Към това те добавят и наблюденията и чувствителността на съветското посолство в София оказващи немалък допълнителен натиск. Н. Генчев твърдо определя стигмата „антисъветчик“ като главен „грях“ за комунистическия период, по-голям дори и от „националист“ и „космополит“. С този етикет на практика публикациите на текстове вече стават невъзможни.⁴⁷

И наистина, властта и през 60-те остава, все пак, най-верния съветски сателит от целия съветски блок. През 1963 г. Т. Живков излиза пред пленум на ЦК с предложение за присъединяване на България към Съветския съюз като 16-та република. Същото предложение ще последва и през 1974 г. По време на „Пражката пролет“ отново Живков е сред най-настойчивите вождове в „братските страни“ настояващи

44 Генчев, *Спомени*, с. 137.

45 Пак там, с. 140 и сл.

46 Пак там, с. 167.

47 Пак там, с. 228

за военна намеса. През 1966 г. в Политбюро влизат особено верните на Москва Т. Павлов и Ц. Драгойчев. В тази среда всеки опит в професионалната историческа общност за изясняване на руската политика на Балканите се разглежда с „подозрение“ и с „квалификации за антисъветски настроения“.⁴⁸ Има напластен и много страх и конформизъм. Не бива да се подценява ролята и на убедени сталинисти сред самите професионални среди, които допълнително утежняват ситуацията.⁴⁹ Всъщност, след инвазията в Чехословакия дори и Д. Косев публикува статия в „Работническо дело“ срещу „нелегалния“ конгрес на ЧКП.⁵⁰

А и когато говорим за възраждането на националното от началото на 60-те насетне, все пак, не бива да забравяме, че антитурският и „антивизантийски“ национализъм са тези, които се предпочитат и вписват в концепцията на „Студената война“. При това, понякога е трудно да „разчетем“ кой национален импулс е спонтанен и кой, макар и деликатно, насърчен от властите. Все пак, в тезисите на Т. Живков за младежта от 1967 г. се възстановяват някои стари националистически тези и заедно с богомилите и Ивайло се възкресяват и средновековните български владетели; появява се тезата за българите като наследници и на тракийската култура; възхвалява се „българския бит“ и „българския фолклор“; издига се в култ знамето на „древните българи“, а именно „конската опашка“, както и „зеленото хайдушко знаме“; призовава се учебниците да не говорят само за „войните“ и „мизерията“; осъждат се „националния nihilизъм“ и „чуждопоклонството“.⁵¹

48 Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 124

49 Генчев, *Спомени* с. 184-185.

50 Пак там, с. 186.

51 Живков, Т. Някои основни проблеми на работата с младе-

А дали пред пречките за ревизия на разказа за Стамболов и неговата реабилитация да не прибавим и други фактори? Именно Д. Косев и Хр. Христов, авторите на догматичната интерпретация от края на 40-те и началото на 50-те години, са на изключително важни властови позиции в научната йерархия по това време. Макар и в друг контекст, Ил. Димитров сякаш повдига завесата с намеци за важната роля и на „някои колеги от средната генерация“, имайки явно предвид Евл. Бужашки, но която роля се дължала най-вече на силната и решаваща поддръжка, която Бужашки получава от Д. Косев.⁵²

А иначе влиянието или по-скоро „властта“ на тезите на Д. Косев и Хр. Христов е доста силно и непоколебимо през 60-те и 70-те. Това е особено показателно дори от присъствието на техните догматични схеми в сродни научни области като например история на журналистиката и печата. В изследванията да речем на Г. Боршуков се възприемат техните общи интерпретативни рамки, като например за *„англо-австрофилството на новата търговско-промишлена буржоазия“*, доколкото печатът и журналистиката се раглеждат като част от общата политическа и социално-икономическа картина.⁵³ В това поле допълнително тегне и споменатата вече интерпретация наложена от Владимир Топенчаров. Дори и

жта и Комсомола. Тезиси, развити на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП на 12 октомври 1967 г., утвърдени от пленума на ЦК на БКП (26 и 27 декември 1967 г.) като основа на работата с младежта и Комсомола. – В: Живков, Т. *Избрани произведения*. Т. 14 С., 1976, с. 300-362, и по специално раздела „За патриотичното възпитание на младежта“, с. 337-348.

⁵² Димитров, Ил., *Всичко тече*, с. 90-92.

⁵³ Боршуков, Г. Възход, завои, падени на една жизнена публицистика. – В: Стоянов, З. *Съчинения. Т. 3. Публицистика*. С., 1966, с. 5-41; Същият материал и у Боршуков, Г. Възход, завои, падени на една жизнена публицистика. – В: *Вестници и вестникари*. С., 1984., с. 200-242.

случаите, в които Боршуков леко се разграничава от него, прави това изключително предпазливо и внимателно.⁵⁴ Прави чест на Боршуков обаче, че, все пак, той говори открито за „явна и не съвсем деликатна намеса“ на Русия във вътрешните работи на България; говори за ген. Каулбарс, „който се държал като в протекторат“.⁵⁵ Пръв, струва ми се, Боршуков обръща внимание на тогавашната оценка на Благоев за „идиотската политика на руското правителство и върлуканията на Каулбарс“.⁵⁶ В случая никак не е чудно, че – подобно на материала на К. Косев в „Младеж“ - за появата на тези видимо по-различни оценки се ползват стари постановки на Д. Благоев, които единствено биха могли да бъдат легитимни в идеологическата атмосфера на комунистическия режим. Но и това са единствено изолирани и временни попадения, които напълно остават в общата заложена вече интерпретативна схема от официалната власт и Д. Косев и Хр. Христов в края на 40-те и началото на 50-те години.

Авторите пък стопански историци през втората половина на 60-те в немалка степен се опитват да заобиколят темата за Стамболов и стамболовизма, като тя потъва в общия преглед на икономическото развитие на България в двете последни десетилетия на 19 в.⁵⁷ Въпреки, разбира се, задължителния официален марксистки подход, изложението е много по-балансирано

54 Да речем във връзка с оценката на Вл. Топенчаров за два периода у З. Стоянов свързани с „чернозем“ и „безплодни наноси“, Боршуков добавя: „И това е така. Бих добавил само, че вторият период е много по-сложен, по-мъчен за разбиране.“ Вж. Боршуков, *Възход*, цит. по Вестници и вестникари, с. 213.

55 Боршуков, Г. *Вестници и вестникари*, с. 221.

56 Пак там, с. 223.

57 *Икономика на България до социалистическата революция*. С., 1969, с. 323-361.

в сравнение с третирането на икономическите проблеми във вече появилите се двутомна и тритомна българска история. Липсват заклиненията срещу Стамболов и стамболовизма, лишеният от научна дистанция плач от безмилостната експлоатация на народа и т.н. Макар да се излагат процесите на разоряване, тежкото данъчно бреме, мъчителното развитие на капитализма, все пак, общото внушение е за развитие по възходяща линия по пътя на капитализма. Разбира се, в края на 60-те години историографията е още твърде далеч от по-сетнешната картина на Стамболовия период описан като една засилена стопанска модернизация.

Ала все пак, сред историческата колегия мълчанието за периода на регентството и Стамболовото управление остава. При това мълчание, общественият глад се запълва през 1967 г. от романа на Александър Беровски „Корона и кръв“, който бързо и неизненадващо придобива популярност сред широката публика.⁵⁸ Общо взето следвайки историографските версии на Димитър Маринов и Симеон Радев, Ал. Беровски прокара идеята, че Ст. Стамболов отнема „демокрацията и либерализма“ в името на „по-висшестоящи идеали“.⁵⁹ Това внушение, само по себе си, не е опасно за комунистическия режим, ако не е обстоятелството, че висшият идеал се явява „независимостта на България“, но именно от Русия, а Стамболов се представя като герой и патриот, дръзнал да се противопостави енергично точно на Русия.

Известното забавяне в реакцията срещу романа на „историческата колегия“ ме кара да мисля, че има специална поръчка или „подказване“ до Института по История на БАН, да се излезе със становище по

58 Беровски, Ал. *Корона и кръв (Романизирана историческа хроника)*. 1886-1895. С., 1967.

59 Пак там, с. 874

нежеланата книга. С тази задача се нагърбва Хр. Христов.⁶⁰ Естествено той защитава собствените си тези от академичната история на БАН и определя книгата на Беровски като „повторение на стари буржоазни русофобски концепции“, а опитът за „възвеличаване на Ст. Стамболов като велик и безкористен патриот и държавник“ обявява за „научно несъстоятелен и политически вреден.“⁶¹ Ала явно точно в края на 60-те години вече се оформя и още по-добра хранителна среда в българското общество за стамболовистки тези. С изключение на периода след Балканските войни, никога не е имало по-подходящ контекст, от този в периода след Втората световна война в съветизирана България, който да реактуализира външнополитическите концепции на стамболовизма.

Струва ми се показателно, че Хр. Христов не изтъква никакви особени партийни и марксистки аргументи в критиката си на тезите в романа на Ал. Беровски. Всъщност, внимателното вглеждане в текста на неговата рецензия свидетелства за настъпилите промени в политиката на БКП по македонския въпрос през втората половина на 60-те години.⁶² След като тази тема от „разказа“ за Стамболовото управление

60 Христов, Хр. За историческата правда в книгата на Ал. Беровски „Корона и кръв“. – *И. Пр.* 1970., кн. 3., с.104-106.

61 Пак там, с. 106.

62 Още през май 1966 г. Института по история при БАН приема „Директиви за изучаването на историята, езика и културата на българското население в Македония и Тракия.“ НА-БАН, ф. 88, оп. 3, а.е. 12, л. 49-52. През април 1967 г. Политбюро на ЦК на БКП излиза с нови, още по-решителни формулировки по македонския въпрос ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 6655, л. 40 и сл. На 12 март 1968 г. Секретариатът на ЦК на БКП приема поредица от мероприятия за конкретно изпълнение на решението на Политбюро от предходната година. Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 127, л. 16 и сл.

беше в немалка степен игнорирана, сега вече с нея се прави опит да се обоснове погрешността в една възможна "реабилитация" на Стамболов, както и опита, да се поставят под съмнение полезността за страната от връзките ѝ със Съветския съюз. *„На всеки българин сега трябва да е ясно – пише симптоматично Христов - че при съществуващите след Съединението международни отношения единствено Русия е можела да съдействува за националното освобождение и обединение на българския народ. Всяка вражда против Русия тогава е била удар против осъществяването на тази исторически необходима и прогресивна задача.”*⁶³

Според мен, подобна аргументация свидетелствува и за промените в професионалната идентичност на историците в България по това време, явявайки се индикация както за някои промени във вижданията по партийните върхове, така и за хабитуса на българските историци и техните институции. Поколениято на Христов съзнава какво е сторило с „българското минало“ през периода 1947-51 г., и сега, обръщайки се към национализма, от една страна следва отново стриктно „партийната линия“, а от друга, търси самоуспокоение в името на някакво свое разбиране за професионална, лична и национална чест. В края на 40-те и 50-те години подобен аргумент (този за националното обединение) на комунистическата историография не е известен. Тогава Стамболов бе виновен, че е откъснал България от Русия и я е направил оръдие на „западните капиталистически държави.“ В този смисъл самата реторика на Христов, насочена към „всеки българин“, към „национално обединение“ сякаш трябва вече в самия край на 60-те и началото на 70-те години да каже: „Казваме го не

⁶³ Христов, Хр. За историческата правда в книгата на Ал. Беровски, с. 105.

защото сме предатели и служим на БКП и Съветския съюз. За едното „национално обединение“ го правим.“ В текста неслучайно се говори за „всеки българин“, защото търсеното внушение или самооправдание върви по посоката - може и да не си комунист и привърженик на Съветския съюз, но дори само ако си „българин“ и си „патриот“ трябва да си против Стамболовото управление. Текстът е особено показателен защото той повдига завесата на една нова идентичност, която очевидно господства в историческата колегия. Той е сякаш и едва скрито признание, че чувството за някакъв едва ли не „дълг“ към Съветския съюз заради миналите руско-български връзки е спаднало вече неимоверно, особено пък в професионалните среди на самите историци.

Междувременно през втората половина на 60-те години младите историци, които се ориентират по някакъв начин към проблематиката или се докосват до нея, демонстрират, според мен, пълната неохота, с която професионалната колегия се отнася към социално-икономическата проблематика, в явен дисонанс с тенденциите по това време в Западна Европа.⁶⁴ Тук причините биха могли да се търсят в две посоки. Трудно е точно в областта на социалната история да се избяга от задължителността, и то на вулгарната марксистка методология. Освен това, социално-икономическата проблематика е третирана вече от Д. Косев и Хр. Христов, а тяхната аргументация е видимо доста слаба и предполага неизбежен сблъсък с историци от върховете на професионалната йерархия. Показателно е например, че днес тази интерпретация е изоставена, но и досега, като се изключат съвсем редки случаи, никой не е

⁶⁴ Iggers, G. G. *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, 1997, pp. 43-47, 54-64, 69-77, 85-94.

спорил с нея открито и не я е заменил с нищо друго, а просто политическата история вече върви сама за себе си. Ето защо, при разгледаната по-горе ситуация, дипломатическата история и външната политика могат да бъдат шанс да се избяга от догматични марксизъм и много наложили се постановки от края на 40-те и началото на 50-те години. И явно млади историци като Цв. Тодорова, Ан. Пантев, Ел. Стателова - ужасени от изкривявящата сила на догматизирания марксизъм и конюктурата, - решават да се върнат към добрата довоенна традиция на класическия историзъм, като се ориентират към тясно дипломатическата история. Това явно им е давало възможност, доколкото могат, да се изживеят като почтени учени. Ала и по този път трябва явно да се внимава до къде се стига. Това личи от опита с изгорената книга на Н. Генчев за „Външната политика на България 1938-1941“⁶⁵

Всъщност, омекотяването на интерпретацията за Стамболов, донякъде ми се струва подпомогнато от работата на съветския украински историк А. К. Мартиненко. През 1971 на страниците на „Исторически преглед“ той публикува статия за руско-българските връзки при скъсани дипломатически отношения. Лайтмотивът на целия материал е, че отношенията между българския и руския народ не са се влошили, като това е описано в една романтична светлина. Но

65 Вж. повече Генчев, Н. *Спомени* с. 239 и сл. Откъси от книгата излизат в академичния печат вж. Външнополитическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 – септември 1939) – *ГСУ, ФИФ*, 61, 1967, No. 3 София, 1968, с. 129-182. Външната политика на България през началния период на Втората световна война (1939-1941). – *ГСУ, ФИФ*, 63, 1970, No. 3. София, 1971, с. 301 – 441. Връщане на Южна Добруджа към България през 1940 г. – *Исторически преглед*, 1969, кн. 6, с. 58-73.

макар Стамболов да е още онзи своеобразен сякаш сатана, чието правителство „си поставило за цел да изтръгне от сърцето на българския народ чувството на привързаност и признателност към Русия, да скара за дълго време тези две близки страни”,⁶⁶ Мартиненко, все пак, обръща внимание и на други обстоятелства. Той изтъква как „в архивите на руския царизъм, в спомените на царските сановници, в руския печат от онова време могат да се намерят много факти, говорещи за намесата на царската дипломация във вътрешните работи на България...”⁶⁷ По този начин Мартиненко връща силата на важността на гледните точки на С. Татищев и В. Н. Ламздорф, пренебрегнати от Д. Косев през 1949 г. Освен това, Мартиненко е като че ли първият историк от дълги години, който обръща внимание как не бива да се забравя, че по времето на управлението на Стамболов М. Драгоманов е бил преподавател в Софийския университет; как много българи са се учили тогава в Русия;⁶⁸ как руското правителство е подпомагало тези българи; как самото Стамболово правителство също не е пречело на обучението на българи в Русия;⁶⁹ как е съществувал безвизов режим между Русия и България по време на разрива; как търговският обмен, макар и ограничен, както и преди, точно по времето на Стамболов се е разширил.⁷⁰ Всъщност, струва си да изпреварим събитията и изтъкнем, че след години, още в началото на мъчителната “реабилитация” на Стамболов и стамболвизма, историците ревизионисти ще започнат

66 Мартиненко, А. К. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886-1896). – И. Пр., XXVI, 1970, кн. 3. с. 58.

67 Пак там, с. 58.

68 Пак там, с.60-61.

69 Пак там, с.62.

70 Пак там, с.63-64.

не на последно място и с изтъкването и посавянето на ударението върху тези аргументи, изказани от – за щастие – съветския историк Мартиненко.

По този път, без да е шумно манифестирана, преоценката на заложените в края на 40-те и началото на 50-те години тези на Д. Косев и Хр. Христов около кризата и Стамболовия период постепенно, много предпазливо, твърде умерено, бавно и мъчително започва. Още в своето изследване за заемите от 1971 г. на практика Цв. Тодорова остава на позицията, че класовите и икономическите интереси са автоматично определящи за външнополитическата ориентация.⁷¹ И все пак, Тодорова смята също, че през 1888 г., по отношение на заемната политика, не може да се говори за проанглийски външнополитически курс на Стамболовото правителство. Антируската позиция е тази, която поражда решения по заемния въпрос и, в този смисъл, ориентацията към Англия, според Тодорова, трябва да се разглежда като следствие, а не като причина. Но тук авторката продължава като стига до спорното заключение, че при създаване принципите на българската дипломация заемите определят външнополитическата ориентация т.е. партньорът при тях е и общ партньор във външната политика на страната. В този случай, целта на Цв. Тодорова явно е и да се противопостави – макар и не директно - на твърдението на доайена Д. Косев, че външнотърговските връзки определят външнополитическата ориентация и го замени с виждане за финансовите връзки и заемната политика на държавата, за външният кредитор като определящ спрямо външнополитическата ориентация (което е също, струва ми се, в немалка степен, спорно).

71 Тодорова, Цв. *Дипломатическа история на външните заеми на България 1888-1912 г.*. С., 1971, с. 78-79.

И в това изследване, обаче, руската политика трябва да е по дефиниция олицетворение на доброто за България. Така например за 1889 г. Цв. Тодорова пише, че усилията на Русия да предотврати сключването на български заем във Виена, обективно били в полза на българските интереси. И изобщо авторката смята, че външните заеми на България, сключени със западните сили, водели до изолирането ѝ от изначално благоприятната за нея руска политика, а руската политика балансирала в полза на българските интереси.

През 1972 г. се появява и монографията на Ан. Пантев „Англия срещу Русия на Балканите 1878-1894“. Без да критикува открито крайностите у Д. Косев и Хр. Христов, все пак, в края на 60-те и началото на 70-те години младият тогава Ан. Пантев се опитва да ги ревизира, изглажда, балансира и изчиства. Очевидно по-скоро принудително остават редица стари тези, за които бихме могли да кажем, че новото поколение историци не споделя съзнателно и е готово да ги надмогне, но трябва да направи нужните институционални концесии на Д. Косев и Хр. Христов. Поради тази причина, може би, продължава да се говори в контекста на август и септември 1886 г. за *„прозападната прослойка сред българската буржоазия“*, чието политическо влияние било засилено;⁷² в контекст на външнополитическа ориентация се приема Д. Косевата постановка за част от българската буржоазия, която била ориентирана към западния пазар;⁷³ твърди се, че Стамболовото управление *„изразявало интересите на свързаните със западния пазар среди на търговско-промишлената буржоазия“*;⁷⁴

72 Пантев, Ан. *Англия срещу Русия на Балканите 1878-1894*. С., 1972., с. 140

73 Пак там, с. 263

74 Пак там, с. 175

недоволството срещу режима на Стамболов от есента на 1893 г. насетне се представя, на първо място, като *„недоволството срещу неговия краен русофобски курс“*, а на по-съществените на времето недоволства от *„крупните злоупотребления“* и *„неговия непрекъснат стремеж към неограничена власт“*, се отдава важно значение, но, все пак, те се градират след първото.⁷⁵

Ала са налице и видими нови моменти. Донякъде те представляват и връщане към отречения от Д. Косев в края на 40-те години умерен русофилски прочит у Ив. Панайотов. Нещо повече. Текстът на Ан. Пантев демонстрира нескрита симпатия към достиженията в полето на дипломатическата история направени в периода преди 9 септември от самия Ив. Панайотов. Така например Ан. Пантев говори открито за стремежа на Ст. Стамболов и хората около него да се противопоставят на *„чуждото вмешателство“*, макар в тези си усилия да стигнали до *„крайност“*, не проявили *„предвидливост“*, и поставили княжеството в услуга на английската и австрийската политика за изтласкване на руското влияние.⁷⁶ Пантев възвръща на сцената сред *„вътрешната опозиция“* и *„многочислената емиграция от Македония“*.⁷⁷ И най-вече той съвсем определено надмогва оценката за английската политика спрямо България на Хр. Христов и Д. Косев, отбелязвайки как *„обективно Англия е благоприятствувала за частичното осъществяване на някои актуални външнополитически задачи на българската държава.“*⁷⁸ Същото можем да кажем и за недвусмислената му формулировка как *„Стамболов се опитал да бъде относително самостоятелен не само в*

75 Пак там, с. 226

76 Пак там, с. 175-176

77 Пак там, с. 246

78 Пак там, с. 273

антируския си курс, но и спрямо страните от Тройния съюз и специално Австро-Унгария".⁷⁹ Всички те са до едно все твърдения немислими от втората половина на 40-те до края на 60-те години.

В един по-общ план, трудът е опит за компромис между интерпретациите на Косев и Христов, от една страна, и тази на Ив. Панайотов, от друга. Подобно на Панайотов например, Пантев прави връзка в дългосрочна перспектива между Стамболовия външнополитически курс от 1886-94 г. и изхода за България от войните в началото на 20 в.,⁸⁰ твърдение от което самият той ще се откаже в следващите години. Като Мартиненко от 1967 г.⁸¹ отбелязва как *„през целия период от 1886 до 1894 г. неприятелските отношения между Русия и България били отношения между държави, не между народи.*"⁸²

Всъщност, може би тази книга е и проява на известния променен климат в началото на 70-те години. В самото българско общество видимо антисъветските настроения се разрастват. Някои автори говорят за наличие на подобни настроения и сред самото партийно и държавно ръководство, което явно съзнава, че дължи властта си именно на Съветския съюз, но, от друга страна, плътната съветска опека, засяга и неговите интереси.⁸³

79 Пак там, с. 223

80 Пак там, с. 274

81 Мартыненко, А.А. *Русско -болгарские отношения в 1894-1902*. Киев, 1967, с. 22-23.

82 Пантев, Ан. *Англия срещу Русия ...*, с. 275

83 Самият Н. Генчев също отбелязва, че имал реалното намерение да защити монографията си *„Българо-руски културни общувания през Възраждането*" като голяма докторска дисертация и добавя: *„Разчитах главно на това, че сред управляващите у нас имаше хора, които се стремяха да ограничат руския натиск и руската опека. Защото те засягаха непосредствено техните интереси. Много показателна в това отношение беше позицията на Т. Живков.*" Вж. Генчев, *Спомени*, с. 269. По-сетне Генчев поясня-

Дори правещата шеметна кариера Людмила Живкова демонстрира открито пренебрежение към руската култура.⁸⁴ На тази тенденция някои автори отдават и появата през 1973 г. на книгата на С. Радев „Строители на съвременна България“,⁸⁵ която в това време се възприема като „евангелие на русофобството“, а и се явява в дисонанс с господстващата и наложена вече официална позиция на българската историография.⁸⁶ За настроенятията сред българската общественост е особено показателен факта, че, въпреки тиражът от 100 000, книгата незабавно се разграбва от книжарниците. Последват протести както сред най-високите етажи на властта, така и от съветска страна.⁸⁷

ва, че когато Москва е ангажирана с Чехословакия през 1969 г. на едно събрание на партийния актив в София Живков казал, че времето, когато в Москва се решавало кой ще управлява България вече е минало. Вж. Пак там, с. 269-270.

84 Пак там, с. 268-269.

85 Радев, С. *Строители на съвременна България (Документално-художествена хроника)*. Т. 1 и 2. С., 1973

86 Според Ил. Димитров, първоначалната инициатива е на Симеон Султанов, който го накарал да подготви книгата за издание, но на всичките им опити се отговаряло с отказ. Ала поради застъпничеството на П. Зарев лично пред Т. Живков, в крайна сметка се получило съгласие. Ил. Димитров привлича Ан. Пантев и Ел. Стателова около подготовката на новото издание. В последния момент П. Зарев заявява желанието си той да бъде редактор и написва и предговора. Вж. разказа на Илчо Димитров в Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 122-123.

87 Пак по сведения на Илчо Димитров, Цола Драгойчева протестираше пред Политбюро срещу изданието. Самият П. Зарев твърдял, че е критикуван на пленум на ЦК на БКП и поради книгата не бил избран в Съветската академия на науките. В следващите години Зарев вече се противопоставял на всяко ново издание на „Строителите“. Според Ил. Димитров, в края на 80-те, той самоволно решава да пусне книгата, без съгласието на Зарев, дава я за печат два месеца преди 10 ноември, а книгата излиза два месеца след тази дата, под редакцията и на двамата. Вж. подр. в Димитров, Ил., *Всичко тече*, с. 123.

През същата 1973 г. Н. Генчев издава книгата си „Левски, революцията и бъдещия свят“,⁸⁸ която, макар и посрещната с мълчание сред историческата колегия, е радушно приета от обществеността поради своята скрита, а и открита на места, анти тоталитарна, антикомунистическа и антисъветска идеология.⁸⁹ За променения климат и господстващите настроения през 70-те свидетелство е и появата след това, през 1975 г., на книгата на литературоведа Тончо Жечев „Българският Великден или страстите български“,⁹⁰ както през 1978 г. и на книгата на К. Косев „Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856-1878 г.“⁹¹

Ясно е, че поне към 70-те вече видимо настроенията сред колегията и новото поколение историци са други. Налице са и по-явни гопити на някои историци, дори когато периодът 1886-1894 г. не е във фокуса на изследването им, да се заобиколят или пропуснат, или леко разколебаят, формулировките на Д. Косев и Хр. Христов от края на 40-те и началото на 50-те. Последното личи особено в една публикация от средата на 70-те на Веска Николова. В нея се очертават точно няколкото групи, от които се захранва Народнолибералната (стамболовистка) партия в началото – стари поборници; хора от дружинките „България за себе си“; бивши консерватори; членове на старата „казионна“ партия. Макар и да не се минава без очевидно задължителното

88 Генчев, Н. *Левски, революцията и бъдещия свят. (Исторически очерк)*. С., 1973

89 Генчев отбелязва в спомените си, че пак бил учуден, защото „българската общественост е способна на такава жива отзивчивост.“ Генчев, Н. *Спомени*, с. 259

90 Жечев, Т. *Българският Великден или страстите български*. С., 1975

91 Косев, К. *Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856-1878 г.* С., 1978

позоваване на втория том от тритомната история от началото на 60-те, дори неизказано различен изглежда подходът към проблематиката и оценката спрямо събития и личности.⁹² Ала на практика и през 70-те години остава задължително поне публичното изповядване на марксистка методология, тръгването от „основните методологически указания и преценки“ извлечени от съчиненията на Д. Благоев.⁹³

Но нещата и сега се движат на приливи и отливи. Хора от висшите етажи на властта, както и натискът от Москва, или от съветското посолство в София, са пречка за свободни дискусии, включително и професионални, макар и в тесен кръг, но под някаква институционализирана форма, която единствено може да им придаде известна тежест. През 1974 г. Т. Живков излиза с ново предложение за присъединяване на България към Съветския съюз, за всестранно сближение с крайна цел вливане в СССР.⁹⁴ В тази атмосфера, никой не може да каже кое е позволеното и кое забраненото. Отпечатаната през ноември 1975 г. във Варна книга на Н. Генчев „Българо-руски културни общувания

92 Николова, В. Към характеристиката на Народнолибералната партия 1894-1903. – *И. пр.*, 1976, с. 69- 81, по-специално с. 70.

93 Пак там, с. 70.

94 Ръководството на БАН непублично е уведомено да се направят и предложения БАН да стане филиал Академията на науките на СССР, а институтите филиали на съветските. Вън от съмнение е, че предложението се посреща с обида, но е доста показателно, че няма никакви открити критични изказвания. Дори Т. Павлов се възмущавал, че Таджикистан си има академия, а България трябвало да има само филиал. Но той бил единственият, който протестираше. Курсът не се посреща с никаква активна съпротива сред академичните среди, а останала само „пасивна съпротива“. Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 126.

през Възраждането” е унищожена.⁹⁵ След време, по свидетелства на Н. Генчев, Стоян Михайлов и Илчо Димитров организират защита на докторска дисертация на съветския посланик в София Борис Пядишев, посветена на американския империализъм, която Научният съвет на историците, признава като докторска теза. „Имаше само един глас против – спомня си Н. Генчев - и това беше моят глас.”⁹⁶ Всъщност самата липса на нито една публикация за Стамболов и Стамболовия период, с изключение на монографиите на Ан. Пантев и в края на 70-те години на Ел. Стателова (засягаща периода на кризата от 1886-87 г.), е изключително показателна, че това остава и една от нежеланите теми и забранени зони в българската историография под комунистическа власт.

И все пак, именно втората половина на 70-те години може да се характеризира в по-общ план в интелектуалния климат с още по-видимия вече завой към национализма. Това се дължи и на добиването на известен превес, включително и на ръководни постове, на историци от по-младата генерация.⁹⁷ Самият К. Косев става зам. завеждащ отдел “Наука и образование” при ЦК на БКП. Според Ил. Димитров, това ставало без съпротива от историците от по-старата генерация.⁹⁸ Заедно с това, влиятелни членове на партийното ръководство, а и самият Т. Живков, не криели симпатиите си към една „по-последователна национална политика”.⁹⁹ За този завой важни се оказват и честванията на Априлското въстание (1976 г.), Руско-турската война (1977-78 г.) и

95 Генчев, *Спомени*, с. 265 и сл.

96 Генчев, *Спомени*, с. 330

97 Димитров, *Ил, Всичко тече*, с. 128, 136

98 Пак там, с. 137-138.

99 Пак там, с. 139.

особено на 1300 годишнината на България (1981 г.).¹⁰⁰

В спомените си Ил. Димитров говори и за някакво засилване на международните контакти на българските историци по това време.¹⁰¹ Предполагам, че в немалка степен то е станало жертва на тържествуващия по това време „фетиш на документа“, защото определено, с много малки изключения, не се отразява толкова съществено на развиетието на историческата методологията и изследователския фокус върху дадени проблемните области. Не можем да кажем, че се разнообразява проблематиката или обогатява съществено самата представата за историческото познание и изследване. Българската и западните историографии остават два различни свята. Самата българска историография се развива в огромната си част, като тук за изключенията стигат само пръстите на едната ръка, в пълна откъснатост от международните историографски тенденции. Връщането е основно към националния романтизъм и не най-добрите традиции на класическия историзъм. Заедно с това, структурализмът остава преди всичко поле за някои автори работещи върху античната история и култура. Въпреки известни влияния на френското и англосаксонско писане, проблематиката, с малки изключения, си остава традиционна.

Първи мъчителни опити за „реабилитация“ на Стамболов и стамболовизма

И все пак, дори инатоваравнище, четенето и на самите произведения между редовете подсказва желанието,

100 По данни на Ил. Димитров 1300-годишнината била посрещната с резервираност в СССР. Пак там, с. 171.

101 Пак там, с. 138-139.

поне на по-младата генерация от историческата колегия, да не говорим за най-младата и студентството по онова време, за преоценка на фигурата на Стамболов, Стамболовото управление и българската криза. Още в края на 70-те години в монографията си „Дипломатията на Княжество България 1879-1886.“ Елена Стателова се противопоставя на господстващото и наложено след Втората световна война обяснение на крайното русофилство и русофобство чрез икономическите интереси на определени социални групи. Тя изтъква, че поради слабо развитата промишленост, нищожни капитали и незначителна външна търговия, основната причина за външнополитическите ориентации трябва да се търси в сложната международна обстановка и намесата великите сили в българския политически живот. Заедно с това Стателова не пропуска да отбележи и ролята на фактори, напълно пренебрегвани в дотогавашната историография, като партизански настроения, лични амбиции, психологически особености свързани с получаването на образование, възпитание и убеждения, роднински връзки и други.¹⁰²

Своеобразна граница в цялостното мислене и господстващите модели за колегията се явява появилата се през 1981 г. нова „Кратка история на България“. В нея се налагат някои значително по-умерени тези, в сравнение с тези на досегашните издания и особено в сравнение с академичната история, за което допринася и включването на Ан. Пантев. А и като цяло авторският колектив се състои от едно ново поколение историци, което през втората половина на 70-те тепърва придобива позиции в историческите институции, а някои от тях и на високо равнище в партийната йерархия и апарата на

102 Стателова, Ел. *Дипломатията на Княжество България 1879-1886 (Изследване)*. С., 1979, с. 225- 226.

Наистина не може да се отрече, че, на пръв поглед, остават и много от старите постановки. Самата политическа криза от 1886-87 г. е характеризирана като „изтощителна и безсмислена“, а отговорността за нея като че ли се хвърля най-вече върху поощрената от военните победи и дипломатически успехи след Съединението „националистическа буржоазия“.¹⁰⁴ Практически по-скоро се остава на фундаменталната постановка на Д. Косев за това как представената „панорама на партийните образувания“ след Съединението е „резултат и от действието на разнородни класови и социални фактори“. И макар констатацията на Д. Косев да е дефинирана като „условна“, повтаря се отново и отново вече тридесетилетната теза за зависимостта между дадена социална прослойка, нейните икономически интереси и дадена външнополитическа ориентация.¹⁰⁵ В този смисъл и за читателя от началото на 80-те години трябва да звучи като безспорно „откритието“ от края на 40-те как „антируската групировка изразяваше интересите на образуващата се търговско-промишлена буржоазия, политически ориентирана към Западна Европа.“¹⁰⁶

Ала, все пак, новопоявилата се история определено маркира една нова интелектуална атмосфера в страната налагаща се все повече към края на 70-те и в навечерието на честването на 1300 годишнината от образуването на българската държава на Балканите. В позитивен план започва да се говори вече за това, което с марксисткия

103 Фол. Ал., Гюзелев, В., Генчев, Н, Косев, К., Димитров, Ил., Пантев, Ан., Лалков, М., Петров, К. *Кратка история на България*. С., 1981. , с. 244-262.

104 Пак там, с. 251

105 Пак там, с. 246

106 Особено ясно е формулирано в изданието от 1983 г., с. 250

език се нарича „развитието на капитализма“. То започва да се характеризира открито със заетия от западните социални науки термин „модернизация“.¹⁰⁷ Много повече внимание в позитивен план, за разлика от доминиращия в миналото социално-класов език, се отделя и на самата идея за държавност, на държавата като ценност, на държавното единство, и в този план, на действията около защитата на Съединението, особено тези на П. Каравелов и Ст. Стамболов в Четвърто ОНС, със заседаващи депутати и от Южна България.¹⁰⁸

Заедно с това, открито се говори за „нарастващата еманципация на княжеското правителство от опеката на царската дипломация.“¹⁰⁹ За разлика от предишни изследвания, без да се заема страна, се представят двете противостоящи групировки по време на кризата - за и против Русия.¹¹⁰ Не се заема страна и при описанието на събитията и действията след контрапреврата от август 1886. По-сетне открито се говори за „флагрантна намеса“ на ген. Каулбарс в политическите борби в страната.¹¹¹ Противно на предишния дух на подобни разкази за времето на политическата криза и Стамболовото управление, вече се говори за противопоставянията - след идването на княз Фердинанд - като за „гибелни залитания и позорни компромиси и за двете страни.“¹¹² Това се изтъква и на фона на откритото говорене, по-скоро в негативен план, за „махзара“ на русофилската емиграция в Турция от декември 1886 г. с искане Турция да се намеси със сила и да сваля регентството

107 Вж. Фол. Ал., и др., 1981., с. 244

108 Пак там, с. 250

109 Пак там, с. 245

110 Пак там, с. 251

111 Пак там, с. 255

112 Пак там, с. 259

на Стамболов.¹¹³

Изобщо не е подминат, а дори се поставя ударение върху, „градивния стопански прогрес“ през периода на Стамболовото управление поставил „трайни основи на българската държавност“.¹¹⁴ Вече твърде категорично и открито, с тон напълно немислим за 50-те и 60-те години, се изтъква: „Поемането на властта от Ст. Стамболов маркира началните жалони в политиката за икономическата независимост на България от външния свят, в създаването на национални институции в областта на образованието, културата, съобщенията, здравеопазването, общинското управление, урбанизацията и др.“¹¹⁵ В този смисъл са представени и резултати, произтичащи от собствените изследвания на Ан. Пантев в полето на дипломатическата история, концентрирана върху сблъсъка на Балканите между Англия и Русия. Макар под някаква форма да присъства и във вече появилата се монография на Ан. Пантев, все пак, не е без значение, че изводът заема място в, така да се каже, „официален“ общ труд по българска история, където е казано: „Дипломатическата опора, която Стамболов търсеше в Австро-Унгария и Англия, не винаги означаваше зависимост на България от тези сили. Неговото правителство получаваше заеми от Англия и Австро-Унгария, но не всякога се вслушваше в съветите на Виена и Лондон.“¹¹⁶ Ако продължим, в относително новия контекст, когато в края на 70-те години, около 100 годишнината на Руско-турската война и Санстефанския договор, на изследванията по националния и по

113 Пак там, с. 257

114 Пак там, с. 259

115 Пак там, с. 259

116 Пак там, с. 260

македонския въпрос, се дава нов очевиден тласък,¹¹⁷ то историографската ревизия на наложената след края на Втората световна война комунистическа версия, и реабилитирането на Стамболов, преминава и през изтъкване на неговите успехи в политиката в Македония, при това извършени и благодарение на подкрепата на Англия.¹¹⁸

Ала, все пак, началният етап, в който се намира ревизията и реабилитацията водят и до определени, ярко доловими специфики на историческия „разказ“. Прави впечатление, че „разказът“ за кризата върви, включително и след контрапреврата, без да се центрира много върху и при усилия за избягване на споменаването на ключовата фигура на Ст. Стамболов. Когато се говори за групата около З. Стоянов, Димитър Петков и Д. Ризов, около в/ „Независимот“, се изтъква обикновено как тя преувеличавала заслугите на Батенберг спрямо България, както и „историческата необходимост от неговото присъствие на трона“.¹¹⁹ На практика като че ли се припознава и изразява – поне публично – най-голяма симпатия към „умерената позиция на привържениците на П. Каравелов“ – нещо, което в немалка степен

117 През 1977 г. Политбюро на ЦК на БКП взема ново решение, в което за основна задача на българистиката е вменен отпора срещу направилата пробив в редица чужди, включително и съветски университети македонистика. Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 639. През юли 1978 г. българското Министерство на външните работи излиза със специална декларация, шумно огласена в българските медии, и със силно внимание към историческите аргументи. Вж. За всестранно развитие на българо-югославските отношения. – *Работническо дело*, 24 юли 1978 г. В следващите години тези действия на комунистическите върхове ще се превърнат в стимул за появата на множество исторически изследвания по националния въпрос.

118 Вж. Фол. Ал., и др., 1981., с. 260-261.

119 Пак там, с. 245

присъства и в историческите комунистически разкази от края на 40-те и от 50-те години. Като цяло се изтъква как правителството на Стамболов нарушава гражданските права, извършва „безогледни партийни репресии“ и така се опитва да постигне национална и стопанска консолидация, излизане от настъпилата криза и от дипломатическата изолация.¹²⁰ Пак като резултат от предишни изследвания на А. Пантев се изтъква: „Заслепени от своите антируски пристрастия, стамболоvistите не оценяваха правилно актуалния политически момент през 90-те години, изразяващ се в постепенно изживяване на англо-руския антагонизъм, на който те толкова много разчитаха.“ Към това се добавя и отслабването на австро-руското съперничество.¹²¹

Макар да демонстрират трудното сравнително справяне с комунистическия разказ за кризата и Стамболовото управление, както и мъчителната реабилитация на Стамболов, публикуваните в началото на 80-те две издания на „Кратка история на България“ (второто е от 1983 г.), все пак демонстрират придвижване напред в сравнение с наложената в края на 40-те и началото на 50-те интерпретация. Заедно с това, те показват, че някъде през 60-те години определено се налага нов критерий за професионално историческо писане, който - макар Стамболов и Стамболовия период да са явно сериозен проблем при текущата вътрешно и външнополитическа конюнктура – не може да не се отрази и на „разказа“ за кризата и Стамболовия режим и в общи изложения по българска история.

И най-беглото сравнение на предишните общи изложения по нова българска история от средата на 50-те и началото на 60-те, от една страна, и версията на

120 Пак там, с. 258

121 Пак там, с. 262.

следващото поколение историци от началото на 80-те, от друга, демонстрира ярки и видими разлики. Липсват вече елементаризираните формули за тежкото положение на масите и тяхната несекваща борба; за изначално лошия Запад и изначално добрата Русия; яростното и силно емоционално осъждане на Стамболовия терор съчетано с фактическо оправдание или възхвала на убийствата извършени от опозиционните русофилски сили и техни съпартизани; представата за силната русофилска партия на Др. Цанков; за „англо-австрофилската“ буржоазия; фактическото, едва ли не, оправдание на действията на Русия и руски цар по време на кризата, съчетано с остра критичност към „англо-австрофилската буржоазия“; представянето на селяните и буржоазията като силно настроени конкретно и най-вече срещу „англо-австрофилската“ външна политика на Стамболовото правителство; представянето на докарания от Стамболов княз Фердинанд като „австро-унгарски и германски агент.“ Прави впечатление също, че гореспоменатите тези са отречени без вкарването на някакъв нов, документален материал и в резултат на някакви нови конкретни изследвания. Заедно с това, изоставянето им не е резултат от някаква полемика или дебат и то не се осъществява в резултат на открит анализ или критика на старите схващания.

По това време и в телевизионна поредица по българската телевизия, посветена на 1300 годишнината, Н. Генчев отделя специално предаване за Стефан Стамболов, което звучи като „реабилитация“ на българския политик и държавник.¹²²

Ала и другата тенденция е видимо налице отново. Българската историография определено все още не се е еманципирала от партийната власт. Това недвусмислено

122 Лични спомени на автора.

демонстрират два материала, делона Хр. Христов и Симеон Дамянов (може би юбилейно за 1300 г. на България, поръчани от партийната идеологическа централа), появили се на страниците на „Исторически преглед“. Тяхното излизане, в този смисъл, е симптоматично за това как „националната история“ продължава да се подвежда под „партийната“.

В обзорна статия под заглавие „За вътрешното развитие и външната политика на нова България“, разглеждайки времето на кризата и Стамболовото управление, Хр. Христов застъпва своите и на Д. Косев стари схващания останали от края на 40-те години. Сред тях как в резултат на протичащи социално-икономически промени и промени в „*класово-социалната структура*“, Ст. Стамболов и други революционери били отишли в лагера на „*едрата българската буржоазия.*“ Тази „*едра буржоазия*“ искала да свърже България със „*западните капиталистически държави*“ защото заемали първи места във вносно-износната листа. „*Русофили и русофоби*“ се представят отново от Христов като изразители на „*интересите на различни класи и прослойки*“. Самото „*руско влияние*“ не е било в противоречие с „*дълбоките и трайни интереси на българската нация.*“ През 1886-87 г. не е имало опасност за българската политическа свобода и не било вярно, че се е запазила националната независимост, тъй като при Стамболовия режим България станала „*оръдие в противоруската политика на Англия и Австро-Унгария.*“¹²³ Доразвивайки казаното в критиката си срещу Ал. Беровски, Христов твърди как скъсването с Русия през 1886 г. е причина тя да се насочи към подпомагане на сръбското проникване в Македония,

123 Тезите се развиват в Христов, Хр. За вътрешното развитие и външната политика на нова България. – *И. Пр.* 1981, кн. 3-4, с. 63-64.

да се стигне до „възприемане от някои представители на руските управляващи среди на създадената от великосръбската пропаганда идея на македонизма...“¹²⁴

Сред българската общественост и интелигенцията явно настроенията вече са доста различни. Очевидно е, че книгите на Ал. Беровски от 1967 г. и изданието на С. Радев от 1973 г. оформят силно историческото съзнание през 70-те години. Това навярно е и причината този път Христов изрично да отбележи как тези две книги представяли дейността на Ст. Стамболов в „невярна светлина.“ Христов не пропуска да разкритикува и американския историк Чарлз Йелавич, задето величаел Стамболов, че защитавал българската национална независимост.¹²⁵

Както се вижда, двете появили се монографии на Ан. Пантев и Ел. Стателова, които в определена степен засягат периода на кризата или Стамболовото управление, и дори поставят, макар и плахо, под съмнение поне някои от господстващите тези, на практика не променят с нищо един „разказ“, който е застинал в края на 40-те години. Нещо повече. Сблъскваме се дори с една тъжна ирония. Когато Христов за пореден път убеждава читателя как „русофили и русофоби“ отразяват „интересите“ на „класи“ и „прослойки“, той се държи не само сякаш Ан. Пантев и Ел. Стателова не са въобще публикували нови изследвания по разглежданите от него въпроси, а дори се позовава и на монографията на Ан. Пантев за защита на собствената си теза от края на 40-те и началото на 50-те. По този начин, когато

124 Всъщност тази теза той вече е изложил и в Христов, Хр. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX в. - *И. Пр.* 1979, кн. 3., с. 23-40, по-специално с. 25

125 Христов, Хр. За вътрешното развитие и външната политика, с. 63.

младият историк не оспорва, дори и когато очевидно не е убеден в тях, схващанията на стария, а е бил длъжен да ги ползва за фон на собственото си изследване и ги приеме – въпреки всичко – макар и с леки уговорки, то старият просто незабавно се възползва от това за да легитимира отново със задна дата собствената си теза с ново, по-свежо изследване, което не оборвало, а просто потвърждавало възгледа наложен от самия него преди две-три десетилетия. Същото можем да кажем и за твърдението, че при Стамболовия режим България станала *„оръдие в противоруската политика на Англия и Австро-Унгария“*, което Христов изразява отново, но този път се позовава на изследването на Ан. Пантев като потвърждаващо Хр. Христовата теза. В същото време Христов разсеяно подминава твърденията на Ан. Пантев за стремежа на Ст. Стамболов и хората около него да се противопоставят на *„чуждото вмешателство“*; оценката на тигава младия историк как *„обективно Англия е благоприятствувала за частичното осъществяване на някои актуални външнополитически задачи на българската държава“*; ясната му формулировка как *„Стамболов се опитал да бъде относително самостоятелен не само в антируския си курс, но и спрямо страните от Тройния съюз и специално Австро-Унгария.“*

Не по-малък израз на старата твърда линия е и статията на Симеон Дамянов *„Великите сили и България през епохата на капитализма (1878-1944)“*, публикувана в същата книжка на *„Исторически преглед“*. Дамянов остро критикува изследванията на Дж. Съмнър и Йелавич като напомня и утвърждава оценката на В. Коларов от 1948 г. за политиката на Русия, без изрично да казва, че е негова.¹²⁶ Остра е и критиката на Дамянов срещу С. Радев

126 Дамянов, С. Великите сили и България през епохата на капитализма (1878-1944). – *И. Пр.* 1981, кн. 3-4, с. 76

и представата, която той изграждал за Стамболов като далновиден и способен политик, който с цел да защити националните интереси на България намерил кураж да се противопостави дори на Русия. Тази представа била, според Дамянов, „пресилена и невярна“, както твърдял Д. Благоев. В случая, разбира се, просто е невярно твърдението на Дамянов, което може да предизвика и основателни съмнения дали някога той е чел текста на Д. Благоев.¹²⁷ Според Дамянов, Благоев бил обърнал внимание на това, което самият Дамянов нарича „предубеденото и открито русофобство“ на С. Радев, който прехвърлял изключително върху Русия вината за влошаването на отношенията. „По този начин - твърди Дамянов - С. Радев остава в сянка подстрекателската роля на Австро-Унгария и Англия и антируската политика на българската търговско-промишлена буржоазия, обвързана със Запада.“¹²⁸ И тук, при цялото ми уважение към релативистичните възгледи за историята, няма как иначе освен като „лъжа“ да определя писаното от Дамянов. Всъщност, самият Благоев, който е отпечатък един възпитан критичен отзив за книгата на С. Радев пише за първия ѝ том следното: „Особено е интересна оная част от него, в която се изтъкват домогванията на Русия да подчини България под своя власт.“¹²⁹ Както демонстрира горното твърдение на Дамянов статията му е изцяло пронизана от предполагаемите схематични и пренатегнати марксистки тези от края на 40-те за търговските връзки и икономически интереси на „българската търговско-индустриална буржоазия“ като

127 Вж. цялостната оценка на Благоев в Благоев, Д. Съчинения. Т. XIV. С., 1960, с. 212-225, оригинал в Благоев, Д. Една епопея на буржоазния национализъм. – Ново време, год. XIV, кн. 12, дек. 1910.

128 Дамянов, С. Великите сили и България, с. 79.

129 Вж. Благоев, Д. Съчинения. Т. 14, с. 223.

„главна причина“ за скъсването с Русия.¹³⁰

Подобно на случая преди това с Хр. Христов, и статията на Дамянов, решава да компенсира позицията си спрямо Стамболов, с нехарактерен изобщо за края на 40-те, 50-те и дори 60-те години максимализъм по националния въпрос. Тук си струва да напомним, че навлизаме в 80-те години, когато занимаването с националния въпрос се смята измамливо от немалка част от историците като „патриотичен“ и „опозиционен жест“ спрямо комунистическата власт. В това време той дори става знаков за професионалната колегия. За да не се окажат в страни от нея, явно подобни автори се опитват с националния въпрос да обосноват и разюзданата си критика на Стамболов, както и собствено послушание спрямо линията на БКП и Съветския съюз. Това няма да пропусне и самият С. Дамянов. Той изтъква как през периода 1887-94 г. Ст. Стамболов не бил успял облегнат на западните държави и срещу Русия да разреши *„най-важния за страната външнополитически въпрос“* – *„освобождението и присъединението на Македония и Одринско“*, а получил само неколцина владици. И освен, че ориентацията на външната политика и търговски връзки към Австро-Унгария било вредно, то накарало Русия да се обърне към Сърбия и изостави идеала за Санстефанска България. По този начин Сърбия разширила пропагандата си в Македония и формулирала твърдо претенциите си за подялба. *„Следователно - заключава Дамянов - дългогодишното противопоставяване на България на освободителката й Русия беше недалновидно от всяка гледна точка. То не отговаряше на националните интереси на страната и беше от полза само за западните сили, които никога не мислеха сериозно да подкрепят България по въпроса за*

130 Дамянов, С. Великите сили и България, с. 76-77.

освобождението на Македония и Одринско."¹³¹

Тук ще оставя настрана спекулациите около това, че не е бил решен националният въпрос още през 1887-94 г. А и дали наистина „националният въпрос“ е болката тук? Всъщност истинската идеология на тези статии се проявява по-открито на други места в текста. В един цанковистки и съединистки партизански русофилски език от времето на самите събития, Дамянов пише: *„Никой не можеше да оспорва, че след всичко, което беше сторила за България, Русия имаше право да се надява на нейната благодарност. Най-малкото тя имаше право да се надява, че княжеството никога няма да отиде в лагера на нейните противници.*“¹³² Всъщност, истинските намерения на статията и действителното ѝ идеологическо послание е съвсем оголено в нейния край където четем как великите сили винаги са били против България. За Дамянов само Русия *„в някои случаи“*, ръководена от *„исторически обусловената ѝ мисия“*, подкрепяла България. *„Между двете войни – добавя Дамянов – единствено Съветския съюз протягаше безкористна ръка на България и изявяваше готовност да гарантира националната ѝ независимост.*“ И едва след 9 септември 1944 г. България престанала да е *„играчка“* в ръцете на великите сили опряна на *„братската и безкористна помощ на Съветския съюз и на другите социалистически държави.*“¹³³

Както виждаме, и в началото на 80-те години, и то с претенция за някаква безапелационна официална позиция на българската историография в годината знаменателния 1300 годишен юбилей на българската държава, се застъпва историографска пропагандна

131 Пак там, с. 79.

132 Пак там, с. 76.

133 Пак там, с. 94.

формула с твърде елементарни внушения. Според нея, руските интереси съвпадат с българските, а тези на западните сили никога. Българската буржоазия е била за Запада и, поради това, нейната политика е била винаги антинационална. БКП е търсела и се осланяла на подкрепата на СССР, поради което „буржоазия“ е равносилно на експлоататорски капитализъм и ориентация към антибългарските западни държави, а БКП, която е ориентирана към СССР, се явява единствената истинска патриотична сила.

Виждаме, че тезата и формулировки от края на 40-те години съвсем не се дават толкова лесно. Дори и младите, които навлизат в науката са длъжни да започват с тях, ако искат явно да продължат да се занимават с нея и да се радват на безпроблемна кариера. Типичен пример е една публикация на Трендафил Митев от същата 1981 г. на страниците на „Исторически преглед“. Той не само приема формулировките за „*русофобска*“, „*прозападна буржоазия*“, „*прозападната търговско-промишлена буржоазия*“, която управлява и укрепва властта си през периода 1887-91 г.,¹³⁴ но дори изумително - и не много оригинално - дири нови доказателства в подкрепа на тази теза.¹³⁵ Обръщам внимание на публикациите на този

134 Вж. Митев, Тр. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти. (1887-1891). – *И.Пр.* 1981., кн. 2., с. 53.

135 Според Тр. Митев градовете, в които се разиграли главните събития през контрапреврата от август 1886 г. били водещи в „капиталистическото развитие“ - Търново, Пловдив, Шумен, Сливен, Севлиево, Стара Загора и т.н. и „либералната буржоазия“ в тях изнесла в основни линии борбата след 9 август срещу действията на русофилите. В Търново, Пловдив, Шумен, Севлиево, Стара Загора и др. било имало „по-сериозна неутрализация на местната русофилска буржоазия в конкурентната борба за икономическо надмощие,“ и в тези градове, били създадени най-големите организации на Народнолибералната партия. Защото там русофобска-

автор тъй като твърде скоро те ще зазвучат по малко по-друг начин.

Комунистическата историография още от времето на Д. Мичев и Евл. Бужашки като описва борбата на социалистите срещу Стамболовия режим използва два похвата за изкривяване на картината. Чрез строга подборка на цитати се представят социалистите като русофили, които са срещу русофобския външнополитически курс на правителството. Освен това, за тях се говори като за борци срещу княз Фердинанд, Стамболов или З. Стоянов, без да се очертава ясно, че те са такива от антимонархически, антибуржоазни, лични или партизански, ала не и от русофилски позиции. Целта на операцията е читателят (който вече е с впечатлението, че Стамболово управление ще рече в същината си най-вече русофобия и антируски външнополитически курс), да остане с усещането, че младите социалисти са твърдо срещу режима и поради тяхното русофилство и обявяването им срещу русофобската външна политика на правителството. И Митев ще иска да остави читателят си със същото усещане за социалистите именно като та буржоазия имала силни позиции и Народнолибералната партия била силна, на тези градове Стамболов дал силни предимства в „капиталистическото развитие“. Това пък било довело там до по-силно социално разслоение и затова главни центрове на социалистическото движение станали тези градове - Търново, Пловдив, Габрово, Сливен, Севлиево и др. На горните логика няма нужда да се опонира. А дали пък и самият автор не се е чувствал неловко за да изтъкне впоследствие как *„не бива да се подценява влиянието на такива фактори“* в „някои“ от тези градове като икономическото им развитие до Освобождението, по-дейното участие на населението в национално-освободителната борба, старите културно-просветни традиции, но накрая казва *„макар, че в края на 80-те години на века те имаха вече допълнително значение“*. т.е. отдава им тежестта на някакви придатъчни периферни фактори, а основният остава икономиката и капитализма тогава. Пак там, с. 54-56.

русофили.¹³⁶

Споменатият вече опит на Ел. Стателова от 1979 г. да коригира тезата на Д. Косев от 1949 г., рядко се подема от други автори. И в средата на 80-те години могат да се срещнат публикации където просто авторите им се позовават открито на Д. Косев за да потвърдят, - за кой ли път вече, - че „в средите на Либералната партия през 1885 г. се заражда русофобско течение начело със Захари Стоянов и Димитър Петков“, а фактор за оформяне идейната физиономия на тази групировка били „интересите на българската буржоазия свързана със западния пазар.“¹³⁷ Инерцията явно е наистина твърде силна, тъй като и редица преиздавания на текстове писани през 60-те години се правят без усещането, че изобщо са нужни някакви промени.¹³⁸ Като цяло авторите в други научни области, като например история на печата и журналистиката, история на книгоиздаването и т.н. възприемат справедливо историческия подход, но зедно с него и общите вулгарни марксистки схващания и оценки на Д. Косев, Хр. Христов, Вл. Топенчаров, Евл. Бужашки, които силно бележат общата интерпретативна рамка и обяснителна схема на техните изследвания.

Видно е обаче, че като цяло и в началото на 80-те години пред преоценката на Стамболов и стамболовизма стоят редица сериозни препятствия. Те могат да бъдат потърсени както в консервативните сили в самата историческа колегия, които държат на закованата в края на 40-те интерпретация, освежили я единствено и с постановката колко неизгодна била за България

136 Пак там, с. 67-68.

137 Митев, Тр. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. – *Военноисторически сборник*, г. 52, кн. 1, ян.-февр. 1983, с. 38.

138 Боршуков, Г. *Вестници и вестникари...*

Стамболвата политика за решаването на „хитовия“ вече национален въпрос. Освен това, преоценката, все пак, трябва да премине и през разбутването на нещо, което поне се смята за марксистко и да се обяви за немарксистко, а се възстанови Благоевата и комунистическа междувоенна оценка за Стамболовата външна политика. И точно тук идва другата преграда по посока на висшето комунистическо ръководство, все още съзнаващо, че дължи властта си в София най-вече на Москва, както и реакциите от съветски фактори.¹³⁹

Достатъчно е да споменем, че по това време в статия за 3 март 1982 г., поместена на страниците на в „Литературен фронт“, прави впечатление, че е пропусната ролята на Русия, като се поставя особено ударение върху идеята за „самостойност“, за „български интереси“, за „българското право за самобитно развитие.“¹⁴⁰ Със случая се свързва последвалото уволнение на първият зам. главен редактор на вестника Здравко Петров. През лятото на 1984 г. Българският олимпийски комитет е пръв след съветския в бойкота срещу олимпиадата в Лос Анджелис. С раздражение интелектуални кръгове в България посрещат издаването в Съветския съюз на т. нар. „Светославовия сборник“ като руски паметник, а наричането на неговия език „южнославянски“.

Затова и през първата половина и в средата на 80-те тук е особено важно и съществено да се подчертае, че поне историците писали през този период, явно са имали усещането, че е задължително да възприемат, повтарят и излагат Благоевата интерпретация за съответствието

¹³⁹ Ил. Димитров сам признава, че за всеки случай изхвърля от „Дневника“ на Б. Филов именно текст където се говори за признавания на заловен съветски радист, критичен за положението там. Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 19.

¹⁴⁰ Начев, В. „Нашият Трети март“. – *Литературен фронт*, бр. 8, 25 февр.1982 г., с. 1.

между партия, от една страна, и класа или прослойка, от друга, наложена от Д. Косев и Хр. Христов още в края на 40-те. Задължителна като цяло за тях остава и тезата на Д. Косев, възприета после и от Хр. Христов, за наличие някаква уж строга и дори транспарентна зависимост между икономическия и търговски интерес на дадена класа или прослойка, от една страна, и нейната или на представляващата я партия външнополитическа ориентация, от друга.

Инерцията и действието на множество от горните фактори се потвърждава и в редица публикации през този период. Например в монографията си „България във френската политика 1878-1918“ С. Дамянов мисли периода на ръководеното от Стамболов регентство и Стамболовото управление в категориите от края на 40-те години като *„борбата на русофилите против едрата англофилска и австрофилска буржоазия“*, макар вече да са се появили гласове оспорващи подобни етикети. Отново и подкрепите, които Русия оказвала на „русофилите“ в тази борба *„обективно отговаряха на интересите на българския народ.“*¹⁴¹ Оставям настрана дали *„интересите“* и *„чувствата“* на *„широките народни маси“*, на *„българския народ“* са били адекватни на стремежите за управление на България не от княз, а от руски императорски комисар; назначаване на руски военен министър и настаняване на командни висши постове в българската войска на руски офицери; изменение на Търновската конституция в консервативен дух. По-важното тук за мен е, че по този начин една немарксистка, дори и неленинска, а чисто сталинска интерпретация на социалните аспекти на българо-руските отношения и българо-руският конфликт от 1886-

141 Дамянов, С., *България във френската политика 1878-1918*. С., 1985, с. 136-137, 138.

94 г. остава и в средата на 80-те години у автори като С. Дамянов непроменена.

Дамянов описва Каулбарс като „лишен от чувство за такт“, което накърнявало „националното честолюбие на българите“, но, все пак, „главната причина“ търси в „твърдото русофобско поведение на дошлите на власт политици, които разчитаха на подкрепата на Англия и Австро-Унгария.“¹⁴² Дамянов търси вината и в регентството на Стамболов, което отхвърлило искането на Каулбарс за отлагане на изборите за ВНС. Изведнъж и Каулбарс, който бил „лишен от чувство за такт“ се появява отново някак извинително в текста като „грубоватия, но честен генерал“.¹⁴³ Доста странно звучи и аргумента му, че „вътрешните причини“ са играли „първостепенна роля“ за „свалянето на диктатора“ и „за преориентация на външната политика“, което трябва да създаде и погрешното впечатление, че падането на Стамболов е под напора на протести за подобряване на отношенията с Русия и завой във външната политика.¹⁴⁴

Могат да се посочат и редица други примери от 80-те, които само задълбочават изградения в края на 40-те години разказ за Стамболовия период.¹⁴⁵ Те демонстрират

142 Пак там, с. 134.

143 Пак там, с. 136.

144 Пак там, с. 165.

145 Веков, Ан. Към въпроса за участието на Кръстьо Раковски в руското революционно движение. (1891-1912). - *ИИИБКП.*, т. 53., С., 1985., с. 290. Същия Революционна България и революционна Русия. С., 1987. Вж. и множество повторения на тези и схващания от края на 40-те у Саздов, Д. Либералите-каравелисти през Стамболовия режим. – *Векове*, 1986, кн.2., с. 33, 34, 35 и др. Забавни са и изразите как П. Каравелов или Тр. Китанчев били на „правилни позиции“. Вж. също Георгиев, Б. Либералите радослависти и политиката на правителството на Стефан Стамболов (1887-1894) по българския национален въпрос. – *И. Пр.* 1990, 2., с. 25-42.

безсъмнено и механизмите, чрез които институционално функционира науката в България поне по това време. Независимо от проблематиката, а тя в огромното мнозинство от случаите е политическа история, общите постановки, интерпретативна схема и обяснителността идват от основните и ключови тези за периода, които принадлежат и са установени от доайените още в края на 40-те и началото на 50-те години.

И все пак, именно през 80-те ще се направи най-много в борбата срещу догматичните концепции и схващания заложи в края на 40-те. Още в началото на десетилетието довело до Горбачовата перестройка и рухването на Берлинската стена, сред историческият бранш (който не подозира за този край на десетилетието) започва една все по-очевидна тенденция за преоценка на Стамболовото управление и личността на Стамболов. Въпреки гореизброената силна инерция от миналото, ограниченията от най-висшите етажи на властта и съветския фактор, все пак, едно по-младо, но вече утвърдило се в професията поколение започва да придобива известна самоувереност в оспорването на старите историографските тези. След споменатите вече първи частични и плахи опити на Ан. Пантев и Ел. Стателова, последват и нови. Не по-малка е непоносимостта към „разказа“ от края на 40-те сред най-младата генерация в професионалната колегия. Там и антисъветските настроения като реакция на официалната пропаганда стават дори особено силни. Всъщност, можем да кажем, че преоценката и „реабилитацията“ на Стамболов и стамболовизма сред тези среди вече се е състояла. При това, дори за тях не е нужно и да се подкопават тезите за класова обвързаност на политиката на Стамболов с „едрата търговско-индустриална буржоазия“ и „Запада“.

тъй като за младите поколения на България от 80-те „буржоазия“ и „Запад“ са престанали да бъдат „мръсни думи“. Пропагандата на комунистическия режим в България е довела до обратна реакция и на левите идеи през 80-те се гледа вече с недоверие и досада. Всъщност – и това трябва дебело да се подчертае – през 80-те години по-скоро в приятелска среда – а през 90-те вече и публично – за пръв път на Стамболовото управление ще гледат поколения, които притежават оптиката на жители на държава живяла вече десетилетия наред под опеката на Москва. Едва ли може да се оспори, че това няма да се отрази на тяхното „четене“ на миналото.

Още през 1981 г. на страниците на сп. „Векове“ Ан. Пантев публикува статия под заглавие „Противоречивото наследство на Стефан Стамболов“, която на практика е първата от години по тази тема и много от внушенията ѝ са немислими до преди време, както и в пълен дисонанс с позициите застъпвани и в момента от други автори.¹⁴⁶ Особено внимание вече утвърждаващия се историк обръща на дейността на Стамболов свързана с държавното изграждане и стопанската и културна модернизация на България през този период, както и успехите му в политиката за получаване на берати за български владци в Македония. Много от застъпваните тук схващания влизат в появилите се съответно през 1981 и 1983 г. два варианта на кратката история на България. Определено ясно се очертават посоките и тематичните полета, по които ще се развива реабилитацията на Стамболов и стамболовизма. Те са и част от един по-общ процес на преоценки в българската историография още от 70-те, водещ до промяна на отношението към „буржоазията“; отчитане на съзидателността в държавното изграждане

146 Пантев, А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов. - *Векове*, 1981, кн. 5, с. 69-77.

и модернизация в периода до войните; политиката по националния въпрос и по-конкретно по македонския.

В същата 1981 г. и в рецензия за книгата на Ст. Констант, поместена на страниците на „Исторически преглед“,¹⁴⁷ Стойчо Грънчаров отбелязва: *„Деленето на българските правителства на проавстрийски и проруски, обаче е остаряло и частично невярно. Между българските политически партии винаги имаше русофилски. Австрофилството обаче беше измислен термин. След падането на Стамболов до 1913 г. в България имаше русофобски, но не австрофилски партии.“*¹⁴⁸ В рецензията си Ст. Грънчаров излага ясно и друга важна позиция, отличаваща се от досегашните. Той изтъква как *„стамболовисткият режим, който до голяма степен разчиташе на австро-унгарската подкрепа, също не допусна изключителното влияние върху българската политика на Австро-Унгария.“* Така за Ст. Грънчаров режимът *„имаше прозападна, но не изключително, проавстрийска ориентация.“*¹⁴⁹

Междувременно ще се появят и в популярния печат публикации на професионални историци за Стефан Стамболов. Първата е на Ан. Пантев от 1982 г. на страниците на сп. „Отечество“ под заглавие „Драмата на живия“.¹⁵⁰ Основният акцент, който Пантев поставя в очевидния опит за „реабилитация“ на българския национал-революционер, политик и държавник е върху неговата революционна дейност и държавническо строителство, като енергичната му съпротива спрямо

147 Грънчаров, Ст. St. Constant. Foxy Ferdinand (1861-1948). Tsar of Bulgaria. Sidwick&Jackson, London, 1979 – *И.Пр.*, кн. 6, с. 111- 116

148 Пак там, с. 113.

149 Пак там, с. 113.

150 Пантев, Ан. Драмата на живия. – *Отечество*, 1982, кн. 4., с. 22-23.

руските попълзновения по-скоро се заобикаля. И все пак, Пантев говори открито за *„преднамерената теза, че неговото име дори и след 1886 г. трябва да бъде споменавано само с неодобрителните проклетия на тогавашната буржоазна партизанщина.“* Съвсем определено той твърди, че ако не е била дейността на Стамболов след 1886 г., портретът му щял *„днес“* да виси редом до тези на Левски, Ботев и Каравелов.

Пантев говори и за *„искрения“* стремеж на Стамболов да запази България от *„външна намеса“*, макар да балансира с оценката си за *„безсмислени предизвикателства срещу Русия.“* Освен това, той отбелязва как след скъсването на дипломатическите отношения между София и Петербург през ноември 1886 г., Стамболов тласнал България в *„опасните течения на чуждото влияние.“* Говори и за *„стигащо до комичност величаене.“* Не са пропуснати, разбира се, и *„фатални за страната решения“* като избора на Фердинанд и *„терора“* срещу политическите противници.

Заедно с това обаче, Пантев напомня някои премълчавани до тогава в популярния печат моменти – как Стамболов е стимулирал през периода на своето управление културните общувания с Русия и приемането на руската емиграция в България. Особено ударение историкът поставя върху съзидателната му държавнотворческа дейност, стопанска политика и търговски договори с чужди държави. Той не пропуска да посочи забравеното, че въпреки ограниченията в някои периоди върху печата, все пак, в останалото време в страната са се издавали и опозиционни, включително и антистамболовистки вестници – твърдение, звучащо по определен начин в условията на комунистическия режим тогава. Не на последно място, изтъква Пантев,

осъжданият т. нар. „личен режим“ на княз Фердинанд е след, а не по време на Стамболовото управление. Като финален акорд на материала изпъква твърдението как в края на века, благодарение най-вече на усилията и посоката зададена от Стамболов, България се възприемала в Европа като най-значимата балканска сила.¹⁵¹

Виждаме, че ревизията на господстващата теза за българската криза и дейността на Стамболов като пръв регент и министър-председател минава през някои от тезите на Ив. Панайотов и ще се движи по посока, която постепенно ще върви, - вече след промените през 1989 г., в началото на 90-те години - към тезите на Д. Маринов и С. Радев. Всъщност активната част от българската общественост и младата част от историческата колегия в съпротивата си срещу налагания с десетилетия просъветски комунистически русофилски вариант на историографски прочит отдавна е стигнала до там. Процесът на „реабилитация“ ще се извършва първо чрез припомняне на Стамболовото народническо и революционно минало, дейността му в първите години след Освобождението, след което ще се върви до реабилитиране на конкретни стъпки от дейността му през кризата и времето когато е министър-председател на България. Дори и тук, веднага трябва да заявим, че поради естеството и бързината, с която излиза историческата периодика, поне що се отнася до руската политика, много научни тези ще бъдат изречени като че ли в прав текст едва след промените в края на 1989 г., макар формулирането им да е станало устно много преди края на 80-те, а писмено в последните няколко години преди промените.

Никой не би се изненадал, че до известна степен

151 Пак там, с. 23.

ревизията и реабилитацията на Стамболов и Стамболовия период част от промененото отношение по националния въпрос, особено след края на 70-те години на 20 в.¹⁵² Защото дейността и на Стамболов по националния въпрос от края на 70-те до средата на 90-те години на 19 в. – както изтъква вече открито Тр. Митев – му запазва „първенство сред фалангата на националните революционери“ и го очертавала като „най-предприемчивата личност в политическия живот на следосвобожденска България...“¹⁵³ Що се отнася до най-големия проблем свързан със Стамболов – българо-руския конфликт – то Тр. Митев го представя като конфликт между Александър Батенберг и Александър III, при който Стамболов е провеждал „подчертано примирителна политика по отношение на Русия.“¹⁵⁴ Що се отнася до руската страна и нейните непомерни искания спрямо София е налице реторичен опит да се прехвърли отговорността единствено върху „императорът самодържец“.¹⁵⁵ Митев отчита как при новата обстановка, вече след 1886-87 г., България може да разчита на позитиви по националния въпрос единствено при поддържане на приятелски отношения с Турция, поради което говори за „рационален момент“ в тази политика.¹⁵⁶ Той дори се изказва еднозначно позитивно за успешната тактика на Стамболов спрямо Турция и външнополитическите му успехи в Истанбул през 1890, 1892, 1894. г.¹⁵⁷ Това позитивно говорене за постигнатото от Стамболов по националния въпрос чрез

152 Вж. в този дух и Митев, Тр. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. – *Военноисторически сборник*, г. 52, 1983, кн. 1, ян.-февр. 1983, с. 35-50.

153 Пак там, с. 36.

154 Пак там, с. 38-39.

155 Пак там, с. 39.

156 Пак там, с. 40.

157 Пак там, с. 49.

близки отношения с Турция е предмет на една скорошна тенденция в българската историография, а през 50-те и 60-те години е на практика невъзможно. Завършва се дори с категоричното заключение: „Постиженията на Стефан Стамболов по църковно-училищното дело на българите в Турция трябва да се оценят като втора крупна победа за националната ни кауза след Съединението.“¹⁵⁸

Ала и в този момент, когато видимо е налице едно по-точно разкриване на притискащите, неприемливи условия на Петербург, заредени с неизвестност за бъдещето на Княжеството, то и сега се говори за „икономическите интереси на онази част от българската буржоазия, която се била обвързала със западния пазар.“¹⁵⁹

Още по-голямо развитие идеите на Ст. Грънчаров от споменатата по-горе рецензия за книгата на Ст. Констант получават в появилата се през 1984 г. монография „Политическите сили и монархическия институт в България 1886-1894“. Тя ще даде тласък и на другите изследвания през втората половина на 80-те, които ще спомогнат за окончателната ревизия на тезите, които са заложили още в края на 40-те. Изследването на Ст. Грънчаров е дълбоко концептуално и единствено, може би, автоцензурата и условията на развитие на българската историография тогава не са дали възможност за цялостно разгръщане на способностите на автора. Това определено е една от книгите, които ни демонстрират, че възможностите на част от кадровия потенциал, с който разполага българската историография не са малки. Но ограничените международни контакти и условията на несвобода през тоталитарния режим, не могат да не окажат своето неблагоприятно въздействие върху

158 Пак там, с. 49.

159 Пак там, с. 38.

качеството на историческата продукция.

Веднага прави впечатление, че за пръв път се анализират в детайли постъпките на политиците и е налице едно придвижване напред в сравнение с предишната историография, където те са представени като икономически и социално детерминирани. В немалка степен, отново за разлика от предишни публикации, героите на времето оживяват като е налице и един невидан преди това концептуализъм. Срещаме и задълбочени социалнопсихологически анализи отчитащи, както вече се срещат и в други изследвания (например у Ел. Стателова, З. Маркова), личните качества, произхода, характера, начина на живот, образованието, възпитанието и манталитета на историческите герои, както и цялостния контекст на времето. Грънчаров определено търси и се стреми да постави в центъра развитието на „социалнопсихологическите типове“, което върви заедно и с анализа на „класи“ и „прослойки“. Самите опити да се търси психологическо обяснение чрез включване ролята на емоции и нагласи, на национализма и националното чувство, прави предишната елементаризирана и схематична социално-класовата интерпретация да изглежда жалка и неубедителна, дори и когато тя не е фронтално атакувана от Грънчаров. Особено важно значение за обяснението на събитията придобива вкарването от автора на една разбираема за контекста нова променлива като фактора „национално самолюбие“.¹⁶⁰ Твърде интересни са и мислите споделени от него за прехода на социалнопсихологическия тип от революционер към диктатор.¹⁶¹ Ценни и запомнящи са анализите, които обръщат внимание на русофобството

160 Грънчаров, Ст. *Политическите сили и монархическия институт в България 1886-1894*. С., 1984, с. 26.

161 Пак там, с. 59.

родило се след септември 1885 г.,¹⁶² както и на консервативния лагер и неговото русофобство.¹⁶³ Като цяло книгата свидетелства за по-голям професионализъм, придвижва далеч напред българското историческо мислене и е, може би, една от най-дълбоките за целия период на комунистическото управление в българската историография.

Твърде много нови неща се появяват в книгата в интерпретативен план и по отношение на Ст. Стамболов и стамболовизма, българо-руските отношения, русофилството и русофобството и т.н. Натъкваме се на балансирано и дистанцирано описание на стамболовизма и на периода, нетипично за предишни монографии. Не може да се каже, че – пак подобно на други предишни текстове – отговорността за скъсването с Русия е прехвърлена само на българската страна. Налице са много по-нюансирани и широкообхватни наблюдения с вкарване на социално-психологически елементи, които не влизат в нито едно изследване до тогава. Образът на Стамболов е вътрешно противоречив и твърде далеч от това, което историографията е направила основно през 50-те и 60-те години. Това е и книга, която в най-голяма степен се приближава до една история на политическата култура, и е жалко, че е писана при подобна конюнктура. Твърде дистанцирано и балансирано, немислимо за до началото на 80-те години, са представени и много от случващите се събития.¹⁶⁴

Към новите моменти трябва да припишем открито формулираната реакционност на външната политика на Русия след 1881 г., която се отразявала и на

162 Пак там, с. 61.

163 Пак там, с. 65 и сл.

164 Вж. напр. описанието на 9 август и времето след него. Пак там, с. 44 и сл.

политиката ѝ спрямо България.¹⁶⁵ Много ясно и открито се говори за отговорността на Александър III още около Съединението.¹⁶⁶ Цялостният външнополитически курс на „руския царизъм“ спрямо България в онзи период е окачествен от Грънчаров като „неефективен“.¹⁶⁷ Съвсем открито в негативен план се представят поисканите окупации на България от „лъжесъединистите“ през декември 1886 г. и от Др. Цанков през февруари 1887 г.¹⁶⁸ Ст. Грънчаров дори е категоричен в оценката си за Др. Цанков пишейки: „Убеден в необходимостта от дружба с Русия, той обаче отиваше до заслепление.“¹⁶⁹

Уговорките, които по-късно прави Грънчаров за липсата на точни съответствия в България между социална прослойка и партия, на практика неизказано съобщават на читателя, че имащата вече повече от три десетилетия господство теза на Д. Косев, насилствено наложена на цялата историография, просто не е вярна.¹⁷⁰ Самите партии отразяват интересите на буржоазията като цяло, а вътре в нея липсват толкова остри социални противоречия. Различните партии, изтъква Грънчаров, сменяйки се във властта, провеждат „политика в полза на цялата буржоазна класа“ и така, според него, „си пробива път прогресът в историческото развитие на следосвобожденска България“.¹⁷¹

Твърде задълбочен е анализът посветен на революционера, политика и държавника Стефан Стамболов, на дейността му преди Освобождението и след него като един от изтъкнатите водачи на Либералната

165 Пак там, с. 19 и сл.

166 Пак там, с. 21.

167 Пак там, с. 198.

168 Пак там, с. 78.

169 Пак там, с. 80.

170 Пак там, с. 23-24.

171 Пак там, с. 24.

партия.¹⁷² Твърде жив и интригуващ е анализа на Ст. Стамболов от „революционер“ преди 1878 г. до „диктатор“ след 1886 г. Неговият жизнен път и този на З. Стоянов се описва като олицетворение на „онази малка част революционери, които след Освобождението избраха политиката като свое поприще.“ Това било „развитието на един социално-психологически тип.“¹⁷³ Твърде интересно е, че по повод на иначе позитивно оценената книга на Ефрем Каранфилов „Най-българското време“, Грънчаров дори се противопоставя на разглеждането на развитието на Стамболов и З. Стоянов като измяна към младостта им.¹⁷⁴ На практика, индиректно, анализът на Грънчаров е критика към вулгарния и елементарен марксизъм от края на 40-те, както и констатация как този марксизъм не работи при анализ на тогавашната българска действителност.

Твърде проникновен и нетипичен за българската историография тогава е и анализа на различията между Стамболов и П. Каравелов по отношение на българската самостоятелност и Русия, както и на различията между Стамболов и другите политически групи (да речем групата около в. „Независимост“ и тази около В. Радославов). И макар да може да се спори около сравненията и оценките давани за Стамболов и П. Каравелов, все пак, дори и да са наложени от конюнктурата на 80-те, те съвсем не звучат нерезонно и преднамерено подобно на предишните текстове на български историци по темата.¹⁷⁵ Макар Грънчаров да е категоричен в оценката си за управлението на Стамболов като диктатура и упражнявано с диктаторски

172 Пак там, с. 49 и сл.

173 Пак там, с. 57.

174 Пак там, с. 58.

175 Пак там, с. 54.

средства,¹⁷⁶ един от най-важните изводи в книгата му гласи, че иенно самата криза и съпровождащия я външен натиск са онези фактори, които водят към диктатурата. Парламентарният политик Стамболов от голямата Каравелова Либерална партия, според Грънчаров, не би станал диктатор, ако не се бяха създали условия за това.¹⁷⁷ И по-сетне, макар да говори за „хищническият характер на младата буржоазия“, който създавал основания за диктаторски форми на управление, самата диктатурата в България Грънчаров съвсем не разглежда като неизбежен етап от политическото развитие, а от преврата на 9 август и последвалата го криза.¹⁷⁸ В същото време продължителното съществуване на Стамболовия режим се разглежда като резултат от обстоятелството, че е осигурил „модернизацията“.¹⁷⁹ И макар подобно на историци преди него, и Грънчаров да вижда в антируския курс на Стамболов и З. Стоянов „демагогия“, той я смята за премесена и с „лично убеждение“.¹⁸⁰ И национализмът на „светата тройца“, съчетан с политическо русофобство, се разглежда от Грънчаров като израз на „инстинкта за национално самоопазване“.¹⁸¹ Внимание се обръща и на обстоятелството, че в програмата на ген. Каулбарс „нямаше нито един позитивен пункт.“¹⁸²

Разбира се, подобно на много други текстове на историци от периода, и тук имаме използването на тънки похвати с цел по-леко да се прокарат ревизионистичните тези. Упорито дипломацията на Русия е „царската дипломация“, а официален Петербург „руския царизъм“,

176 Пак там, с. 198.

177 Пак там, с. 60.

178 Пак там, с. 198-199.

179 Пак там, с. 199.

180 Пак там, с. 59.

181 Пак там, с. 25

182 Пак там, с. 71.

което дава възможност да се скъса с вече станалото комично третиране на Русия като невинна велика сила. В друг случай Ст. Грънчаров пише: „В българската марксистка историческа наука е възприето схващането, че процесът на формиране и усложняване на буржоазната партийна структура следва процесите на разслоение в буржоазната класа и разграничаването на отделните прослойки в нея. Знае се, че крайните националисти от групата на З. Стоянов, Д. Ризов и Д. Петков, както и привържениците на д-р В. Радославов, изразяваха интереситена младата търговско-промишлена буржоазия, политически ориентирана към западните държави; че партията на Др. Цанков беше политически тълкувател на стремежите на замогващата се средна буржоазия; че зад П. Каравелов вървеше дребнобуржоазното ядро на българския народ. Най-общо това схващане е правилно, но то не бива да се абсолютизира.“¹⁸³

Заедно с това, показателни за атмосферата от началото на 80-те години са и всички концесии, които Грънчаров е принуден явно да направи на старата историография. Това личи от употребата и допускането на някои от очевидно неприемливите за автора тези на Д. Косев от края на 40-те, както и вулгарномарксистката интерпретация като цяло. Много ясно личат и институционалните трудности пред новите схващания. Въпреки немалкото уговорки, от които прозира видимото несъгласие на автора с позиции от края на 40-те, все пак, накрая четем: „С всичката условност, която задължително ни налагат особеностите на българското развитие през 80-те години на XIX в. може да се приеме, че политическата група на З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов изразяваше интересите на прозападната

183 Пак там, с. 23.

търговско-промишлена буржоазия.”¹⁸⁴ Това важи и за дадената характеристика на тяхното русофобство, за което четем: „Тяхното русофобство преди всичко отговаряше на възгледите на една част от българската буржоазия, ориентирана към западните държави.”¹⁸⁵ Трябва дебело да се подчертае, че въпреки многото уговорки, и генезисът на стамболовизма и русофобството Грънчаров извежда и свързва генетично с „оформянето на млада, икономически свързана със западния пазар българска търговска и промишлена буржоазия.”¹⁸⁶ И тук, струва ми се, за втори път се сблъскваме с една тъжна ирония. В крайна сметка, подобно на случая с монографията на Ан. Пантев за англо-руския сблъсък на Балканите, погрешната теза се оказва в крайна сметка интелигентно „дописана” и разкрасена за нов живот, а не отхвърлена.

Подобни концесии в монографията на Ст. Грънчаров биха могли да се видят в редица посоки. Това личи в еднозначно негативната оценка за пропагандата осъществявана от групата тръгнала от в. „Независимост”, при което се забравя за споменатото вече „национално самоопазване”.¹⁸⁷ Като прекалена може да се разглежда и критичността спрямо всички етапи от дейността на дружинките „България за себе си”.¹⁸⁸ Създава се като че ли впечатлението, че не линията на Русия и руските искания и действия, а Стамболов и кръгът около него, подкрепяни от Австро-Унгария и Англия, са довели до невъзможност да се постигне компромис.¹⁸⁹ Констатацията как руската

184 Пак там, с. 24. Вж. още с. 27.

185 Пак там, с. 27.

186 Пак там, с. 61.

187 Пак там, с. 69 и сл.

188 Пак там, с. 86 и сл.

189 Пак там, с. 70 и сл.

дипломация „не проявяваше достатъчно гъвкавост“¹⁹⁰ звучи като някакъв отглас от Димитър Косевото „някои грешки на руската дипломация“. И при Грънчаров като че ли се сблъскваме с опит да се представи политиката и линията на П. Каравелов като идеален вариант¹⁹¹, без и той, както и другите автори, да ни обяснят как може да се реализира това при руската линия в онзи момент. Очевидно с ограниченията на конюнктурата от началото на 80-те трябва да се свърже и опита на Грънчаров да се противопостави на С. Радев и това, което определя като издигане на Стамболов като „главен положителен герой“ съчетано с подценяване на ролята на П. Каравелов.¹⁹² Някои оценки на българо-руските отношения и руската политика звучат в духа на вечеспоменатата извинителност с националния въпрос, която определено се налага от края на 60-те и началото на 70-те години насетне. В този смисъл Грънчаров пише: „С Русия, държавата, която по обективната логика на историческото развитие имаше съзвучни с България интереси, отношенията бяха достигнали до точката на пълен разрыв и открита враждебност, при това в степен, която дори малко от великите сили си позволяваха да допуснат.“¹⁹³ И по-късно Грънчаров изтъква как неуреденото международно положение на България пречело на обединителната задача и провъзгласяването на независимостта.¹⁹⁴ И в този смисъл, явно реабилитацията на големия държавник, - доколкото я има или е възможна, - се помещава в общите промени на тезите и акцентите, които се случват, в българската историография, особено от края на 70-те

190 Пак там, с. 71.

191 Пак там, с. 37 и сл.

192 Пак там, с. 49.

193 Пак там, с. 109.

194 Пак там, с. 109.

насетне, когато става дума за „националния въпрос“.

През 1984 г. К. Косев публикува на страниците на сп. „Пламяк“ статия под заглавие „Стефан Стамболов - патриотични пориви и политически страсти.“¹⁹⁵ В основни линии статията преповтаря основните тези и моменти от вече споменатия поместен подобен материал на страниците на списание „Младеж“ от 1965 г. Явно обаче наченатата нова линия по националния въпрос, веднъж от края на 60-те, и след това от края на 70-те насетне, кара Косев да добави и участието на Стамболов в борбата за „национално единство“, срещу решенията на Берлинския конгрес, както и около Кресненско-разложкото въстание. В края на материала си К. Косев дори и двадесет години по-късно не се е отказал и от тезата за планираното от Фердинанд физическо унищожение на Стамболов, също, както вече споменахме, един от многото и различни похвати, съпътстващи в условията на тоталитарния комунистически режим реабилитацията на политика и държавника от миналото.

Основното участие на Ан. Пантев и К. Косев в първите опити от началото на 80-те за по-сериозно повдигане на завесата около фигурата на Ст. Стамболов не е случайно. То сигнализира и за някои размествания вътре в професионалната колегия на историците настъпили от края на 70-те години насетне. Като резултат те явно увличат след себе си и други, които сякаш усещат „нов вятър“. Така още през 1983 г. Тр. Митев, за разлика от свои предишни публикации, вече пише как през 1886 г. Ст. Стамболов провеждал, все пак, една „*подчертано примирителна политика*“ по отношение на Русия, но „*руският император остава непоколебим*“.¹⁹⁶

195 Вж. Косев, К. Стефан Стамболов - патриотични пориви и политически страсти. – *Пламяк*, 1984, кн. 3, с. 130-136.

196 Митев, Тр. Стефан Стамболов и българският национален

И тук отново да обърнем внимание на някои закономерности и специфики в начина, по който протича реабилитацията на Стамболов и стамболовизма и похватите, които се използват. Обикновено се започва с фигурата на Каулбарс и се обръща сериозно внимание на неговото нетактично и неприемливо за дипломат поведение. На този етап все още не се заявява прекалено ясно какви са точно исканията на Русия. Все още никой не казва, че след Съединението и успешната Сръбско-българска война не всички искания на Петербург могат толкова лесно да бъдат удовлетворени от българска страна и че са обидни за българите. Много категорично трябва да подчертая. Тук не става дума за никакви нови „извори“, „данни“, „документи“ и т.н., традиционно фетишизирани от българската професионална историография. Преоценката трябва да се мисли не в категориите на постижението и издигането на мисленето на една историография. То е въпрос в случая на преинтерпретиране на отдавна известни факти, излагане на умишлено премълчавани или подценявани тези и (за)връщане към предишни политически отречени интерпретации. В това отношение, фетишизирането на „извора“, на „документа“, от тогавашната, както и от една немалка част от днешната историография, поне като лицемерно разбиране на историческата професия (защото всеки трябва да е знаел от втората половина на 40-те до началото на 80-те, че укрива факти, поне от предишните автори на още по-старите тези, а и не само) звучи доста цинично. Ала фронталната, поименна атака срещу авторите и защитниците на господствалата, а и още считана за официална повече от три десетилетия теза, не се състоява на практика никога. А и те самите не се опитват да я защитават. Те са вече в ролята на яростни въпрос..., с. 39

националисти и скоро ще ги видим като защитници на т. нар. „възродителен процес“ и последвалата „голяма екскурзия.“

Някои автори са склонни да търсят причината за нарастващия ревизионизъм спрямо периода на регентството и Стамболовото управление и в растящите националистически настроения сред самото комунистическо ръководство¹⁹⁷ и академичната номенклатура. Говори се, че през 80-те години в самата БАН Ан. Балевски и П. Зарев все повече поддържали един националистичен тон, критичен към съветското поведение спрямо България, който бил намирал отзвук и в официалните партийни среди.¹⁹⁸ Разбира се, вече се настаняват на високи позиции и хора, които идват от професионалната историческа колегия, но не са свързани с интерпретацията от края на 40-те. Достатъчно е да споменем, че през 80-те години Ил. Димитров е вече кандидат-член на ЦК и първи зам. зав. отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БКП, член-кор. на БАН и т.н.

Вярно е, че често се говори за национализма на 70-те и 80-те години, но не бива да се забравя, че той наистина е селективен, често инструментализиран и с ясен стремеж да бъде дирижиран и насочван. Освен това, необходими са изследвания доколко, все пак, това не се прави поради пълната износеност на всички традиционни комунистически лозунги и ключови думи на комунистическата пропаганда, отдавна лишени за хората от съдържание и без шанс да грабват или привличат емоционално. Да не забравяме, че до края

197 Ил. Димитров твърди, че към 1984 г. дори и П. Кубадински открито заявявал понякога: „Аз съм стамболовист.“ Вж. Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 232

198 Пак там, с. 258.

на режима нито един от неприсъствените официални празници, с изключение на 24 май, не се отнася практически към „националната история“. Става дума все за дати свързани с БКП и т. нар. международно комунистическо и работническо движение – 1 май, 9 септември, 7 ноември. Дори 3 март се появява като официален празник едва през 1988 г. Почти до края контролът върху църквата и религиозния живот остава силен. А и доколкото тази тенденция не е и следствие поради „възродителния процес“, в подкрепата, на който ръководството на страната начело с Т. Живков иска да ангажира обществото. Все по-ясно ще става до каква степен за 4-5 години успя да привлече и определена част от историческата колегия.

Едно е ясно. Очевидно 130 годишнината от рождението на Стамболов може да се смята като повод, при който радетелите за умерена и балансирана оценка решават да действат. Така през 1984 г., по инициатива на Великотърновския университет, се провежда конференция. Показателни за ситуацията и атмосферата тогава са няколко факта. По това време на дома на Стамболов в града все още няма поставена паметна плоча. Самите организатори настояват научното ръководство на сесията да бъде поето от Ил. Димитров, в очевидни опасения за възможните неприятности, че се организира и провежда подобно събитие. В печата за самата сесия се появяват съвсем кратки и незабележими бележки. Всъщност, „полулегалността“ в някакъв смисъл издава и фактът, че тя се провежда, все пак, не в началото, а през декември 1984 г. Замислена е дори преди всичко като сесия посветена най-вече на национал-революционната дейност на Стамболов, която и във вече появилите се писмени текстове, е пръв и като че ли главен аргумент за

реабилитирането му и ревизирането на историографската интерпретация наложена върху неговото управление. По другите въпроси на търновската конференция посмяват да се изкажат само К. Косев, Ан. Пантев и Тр. Митев.

По спомени на Ил. Димитров, инициативата за юбилейната конференция наистина е дошла от самите историци на Великотърновския университет, а Историческият институт на БАН и Историческият факултет на Софийския университет нямат нищо общо с инициативата и организирането на проявата. Пак по негови свидетелства, от поканените да участват „софиянци малцина се отзоваха“, а повечето гледали „да си спестят евентуални неприятности ...“¹⁹⁹ Издаването на самите доклади, поради страх на организаторите, е забавено с цели четири години, когато се осъществява в търновска печатница в доста неугледен външен вид. Самото забавяне ми се струва показателно. Всеки, който познава онова време, знае добре, че разликата между 1984-85 г. и 1988 г. не беше малка.

На тази конференция докладът на К. Косев е на практика поместената статия на страниците на сп. „Пламък“, докато този на Ан. Пантев може да се смята, поне в някои отношения, за доразвиване на негови предишни тези. Като цяло, и за всички доклади, най-лесна става реабилитацията на Стамболовата дейност до 1886 г., а най-трудно върви обяснението с противопоставянето на Русия, отговора на въпроса може ли да се говори за русофобство, както и свързания с това проблем за самата руска политика и нейните намерения спрямо България.

К. Косев, повтаряйки статията в „Пламък“ описва определено в позитивна светлина борбата на Стамболов *„в защита на българската независимост, против царските*

199 Пак там, с. 232.

аспирации"²⁰⁰; престава го като ръководен от „най-искрени патриотични подбуди и намерения“; изказва се със суперлативи за неговата стопанска политика. Заедно с това, К. Косев описва в по-негативен план търсенето от Стамболов на „съмнителни съюзници“ в лицето на Англия и Австро-Унгария (всъщност А. Пантев вече е говорил за това как в редица случаи обективно Англия подпомага български искания). Освен това, „твърдият курс“ спрямо Русия се представя от К. Косев като довел до „трагични последици“ в дългосрочна перспектива тъй като сближаването със „западните държави“ се оказало „далеч по-опасно за българската национална независимост“. Особено опасен бил, според К. Косев, избраният от Стамболов нов княз Фердинанд, който „пренася България в жертва на германския империализъм“ и довел до „две национални катастрофи“. Не са спестени отново и заставането на Стамболов на „монархически позиции“, „полицейски терор“, „строга цензура“, „ограничаване свободата на печата и словото“. И още нещо. Макар да се признава и описва, в тон с Благоевата оценка, Стамболовата политика като „борба за независимост“, все пак, в самото описание, което К. Косев прави на руската политика – макар и с очертани противопоставяне на Съединението и поведението на Каулбарс – се говори сякаш отново някак извинително за нейни „тактически грешки“ и „някои грешки“.²⁰¹

Като цяло преоценката към средата на 80-те години върви по няколко характерни и ясно очертани линии. Пълна е реабилитацията на дейността на Стамболов до

200 Косев, К. Стефан Стамболов – революционер и държавник. – В: Стефан Стамболов – революционер и държавник. (Материали от Национална сесия проведена на 5 декември 1984.) В. Търново, 1987, с. 12.

201 Пак там, с. 7-16.

1886 г.. Появяват се и нови елементи в обяснителната схема, като освен досегашните класови, икономически интереси, читателят вижда, че имало и „национално чувство“ като фактор в политиката”.²⁰² Заедно с това, прави впечатление, че опитът за реабилитация протича без да се атакуват конкретно и поименно авторите на тезите застинали от края на 40-те. Може би, поради това, като някакъв остатък от миналото, все пак, в края Стамболовата диктатура се представя като ни повече, ни по-малко *„диктатура на израстващата едра търговско-промишлена буржоазия“*.²⁰³

В доклада на Ан. Пантев се развиват и доразвиват идеите му от публикацията основно през 1981 г. във „Векове“. В положителен план той разглежда *„държавническата компетентност на Стамболов“*, като за целта се позовава и на многото руски журналисти и дипломати като Евг. Лвов, В. Водовозов, С. Татищев, В. Н. Ламздорф, А. Голуховски. По този начин, читателят разбира, че не само С. Радев (както и през 1981 г. се опитват да убедят Хр. Христов и С. Дамянов), но и руски дейци са давали висока оценка за държавника Стамболов. Отново Ан. Пантев изтъква и продължаващите да заминават български студенти в религиозните, военни и граждански учебни заведения в Русия; културните общувания между двете страни; приемането на множество руски емигранти, които дори намират възможности за професионална и обществена изява. Той изтъква и многото излизали опозиционни вестници, въпреки диктатурата; представя като „неоснователно“ обвинението, че Стамболов служел на Австро-Унгария, Англия и Високата порта след като е очевидно, че последната дума при вземане на външнополитически

202 Пак там, с. 12.

203 Пак там, с. 16.

решения е била в София. И все пак, Ан. Пантев представя многократно като негативни „безмислените крайности“ на Стамболов спрямо Русия.²⁰⁴

По вече споменатите като най-проблематични пунктове, изискващи и най-голяма полемична ловкост – русофобията на управляващите и руската политика с нейните действителни намерения – Пантев използва следните похвати. Той, подобно и на Ст. Грънчаров, обръща внимание на оценките в самата съветска историография за времето на Александър III, като в известен смисъл умишлено, не се уточнява дали става дума за неговата вътрешна или външна политика. Да не забравяме, че наложената в края на 40-те години сталинистка интерпретационна схема – за кой ли път ще повторя, просъществувала и до 80-те – се базира и е насочвана именно поради ревизията, която прави Сталин през 1941 г. на оценката на Енгелс за външната политика на руския царизъм.

Пантев открито говори за неуважение на „националните чувства“ на българите с издигането на кандидатурата на княз Н. Д. Мингрели, която била проява и на „това, което набързо наричаме „някои грешки на руската дипломация“. По този начин, Пантев прилага подход използван и от други автори, да стоварват и върху себе си чужди вини, похват като част от възможната полемика по време на режима. Много съществен се явява и аргументът, че и елитът на руската дипломация е бил срещу царската политика спрямо България по това време, а външнополитическите авантюри на царизма са аргумент в борбата срещу самодържавието, в която пада

204 Виж. за всичко това Пантев, Ан. Видян отблизо и далеч. – В: Стефан Стамболов - революционер и държавник. (Материали от Национална сесия проведена на 5 декември 1984) В. Търново, 1987, с. 17-27.

и брата на Ленин.²⁰⁵

Другият похват, незаслужаващ подминаване, са усилията по време на цялата „кампания“ по „реабилитирането“ на Стамболов от 80-те да се „открие“, че няма „русофобия“, и че българите в продължения на десетилетия са били заблуждавани, че той е „неприятел на руския народ“.²⁰⁶ Това ясно свидетелства, че и през 80-те, когато върви тази бавна и мъчителната „реабилитация“ на Стамболов, и Ан. Пантев, а по-късно и Т. Ташев в книгата си за Захари Стоянов, си дават сметка, че тя може да бъде извършена само при тези обстоятелства. В България, на официално и публично равнище, русофобията е единствената фобия, която най-вече се разглежда като светотатство. В тази посока, за разлика от 50-те години, изведнъж дори се забравя, че е спряно изучаването на руски език в училищата. Всъщност, самата реабилитация на Стамболов и стамболовизма в условията на 80-те, е невъзможна без пълното отричане на каквито и да било изблици на открита русофобия, които без да са перманентни, са, все пак, добре документирани.

В публикацията си Тр. Митев застъпва основната теза как в историята на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление, и в двете страни сред управляващите има тенденции, които желаят по-реалистична политика и помирение и са готови да предприемат конкретни стъпки за това. Той привежда иначе известни и новопоявили се факти как Н. Гирс и В. Н. Ламздорф никога не са били съгласни с Александър III и Каулбарс. Представят се и усилията на Стамболов за помирение с Русия. В същото време Тр. Митев говори и за „*грубите вмешателства на руския*

205 Пак там, с. 23.

206 Пак там, с. 22.

царизъм и емигрантите във вътрешните работи на България."²⁰⁷ Подобно и на другите автори, той смята единствено възможното при курса на „реабилитация“, че Стамболов като премиер „не се ангажира открито с антируски изявления и не афишира демонстративно русофобство по подобие на други политически дейци“, тъй като е търсел и помирение. В този смисъл, Митев се противопоставя на твърдението, че Стамболов е бил „заразен от неизличима патологична русофобия“.²⁰⁸

Бие на очи още как в хода на стремежите за „реабилитация“ вече все по-често от различни автори се използва и понятието „Стамболовото управление“ вместо наложилото се и дълго време използвано през годините „режим“, а и дори „диктатура“. Горните историци определено вървят в една посока и тя е пълната реабилитация на Стамболов и неговия външнополитически курс наложен срещу Русия. Но нека не забравяме. Годината е 1984 и никой не знае и изобщо не подозира какво предстои да се случи след 5 години. Още никой не подозира и за идващата политика на „гласност“ и „перестройка“, която, между другото, ще придобие по-ясно очертания едва през 1987 г.

В хода на тези придвижвания на историографията по-особено място заема Ил. Димитров. И самата негова позиция и роли са по-особени поради споменатите вече постове в партийната и академичната йерархия, а и последващото заемане на поста министър на просветата. През последните години това все повече се отразява и в публикациите му. През 1982 г. Ил Димитров написва

²⁰⁷ Митев, Тр. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление. – В: *Стефан Стамболов - революционер и държавник. (Материали от Национална сесия проведена на 5 декември 1984)*. В.Търново, 1987. с. 57.

²⁰⁸ Митев, Тр. *Някои недооценени аспекти*, с. 53-59.

очерк за Л. Живкова, по случай нейната 40 годишнина²⁰⁹, а през 1984 г. излиза със статията „Другарят Тодор Живков за Деветосептемврийската социалистическа революция“, завършваща с особено невъздържани хвалебствия за Живков.²¹⁰ Още от лятото на 1983 г. Ил. Димитров участва и в група сформирана от самия Т. Живков за нова политика по въпроса за българските турци.²¹¹

През 1984 г., макар и да се съгласява в края на годината да бъде научен ръководител на сесията за Стамболов във Велико Търново, в публикувания на страниците на сп. „Пламяк“ предговор към подготвения за издаване дневник на Богдан Филов,²¹² Ил. Димитров се опитва да изгради една своеобразна нова философия за правилната и пагубна външнополитическа ориентация на България, която се предоставяла от „прочит“ на новата българска история. Според нея, един евентуален успех на русофилите в кризата през 1886-87 г., сред които е и Димитър Филов, би променил за добро цялостната съдба на България през 20 век.²¹³ Развитие тази негова идея ще получи в една статия от 1988 г., на която ще се спра по-късно.

През 1985 г. излиза книгата на Ил. Димитров посветена на 100-годишнината от Съединението. Ще

209 Вж. Димитров, Ил. Дългът ни пред нейното дело. – В: Димитров, Ил. *Равносметка. Исторически очерци и статии*. П., 1989, с. 59-65.

210 Димитров, Ил. Другарят Тодор Живков за Деветосептемврийската социалистическа революция. – В: Димитров, Ил. *Равносметка. Исторически очерци и статии*. Пловдив, 1989, с. 168-196.

211 Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 242 и сл.

212 Вж. Димитров, Ил. Професор Богдан Филов и неговият дневник. – *Пламяк*, 1984, кн. 1., с. 139-164, кн. 2, с. 153-179; кн. 3, с. 152-177, кн. 4, с. 159-190.

213 Цит. по Филов, Б. *Дневник*. С., 1990, с. 13.

се проследя тук онези моменти от нея, които имат отношение към вълнуващата ни проблематика за Стамболов и стамболовизма. Много важно впечатление прави, че без да атакува поименно и изрично старите вулгарно-сталинистки и марксистки постановки от края на 40-те, Ил. Димитров се отказва от интерпретацията на събитията и мисленето им в посока на „класите“ и търсенето на техни точни партийни и политически съответствия. Говорейки за кризата през 1886 г., той разглежда разделенията и политическите борби като водещи се сред „интелигенцията”,²¹⁴ намек за което вече имаме от края на 70-те в книга на друга тема от Ел. Стателова. В тон с вече появили се оценки по време и около 130 годишнината от рождението на Стамболов, които се завръщат към Благоевата оценка за външнополитическите измерения на протичащите събития, Ил. Димитров отбелязва как след 9 август „... Стамболов успя да подтикне цяло народно движение в името на Батенберг, възхваляван като героя от Съединението, победителя в Сръбско-българската война, като символ и залог за националната независимост и държавната самостоятелност”.²¹⁵ И по-късно отново се изтъква как Стамболов поел „флага на еманципацията на българската държава” като се облегал на „по-широка обществена опора.”²¹⁶ Тези възгледи, всъщност завръщане в историографията на стари такива, могат да се разглеждат и като поредния открит отказ от старата теза, че чрез тази политика дошла на власт едрата търговско-индустриална буржоазия. Ала веднага все пак се прави и уговорката: „За една малка държава обаче с

214 Димитров, Ил. *Преди 100 години. Съединението. Исторически очерк*. С., 1985, с. 277

215 Пак там, с. 277

216 Пак там, с. 279.

нерешени национални проблеми и на невралгичен пункт на континента независимостта е доста условен и често демагогски употребяван лозунг."²¹⁷ Тук, подобно на Хр. Христов и С. Дамянов, се намеква че едва ли не Стамболов трябва да се държи отговорен за „нерешените“ по-късно „национални проблеми“.

Във висшите етажи на властта, в обществото, а и в самата историческа колегия, текаат интересни енергии и дори съвременниците, не винаги са в състояние да ги схванат. Явно е, че в творчеството на Ил. Димитров от този период върви един култ към държавата и държавността, който го движи към немския романтизъм от 19 век и пруската историографска традиция.²¹⁸ В книгата му, отказа от социално-класовата интерпретация е особено видим, макар да се говори за „буржоазия“ или „прозападната буржоазия“. В интересните си разсъждения за Стамболов и неговото поведение по време на политическата криза от 1886-87 г., за самата политическа криза и развитията в партийния спектър, Ил. Димитров изобщо не говори за каквито и да било класи и прослойки, имайки предвид групите на Стамболов, П. Каравелов, Др. Цанков и тяхното деление по темата „заплахата от Русия“.²¹⁹ Обръщам сериозно внимание на това обстоятелство, тъй като дори и автори, допринесли много за подкопаването на старите тези и схващания от края на 40-те и началото на 50-те години, като Ел. Стателова с новата си тогава книга за „Източна Румелия“ и Ст. Грънчаров с „Политическите сили и монархическия

217 Пак там, с. 279.

218 Това е особено видно в словото, което той произнася по време на тържествата във Велико Търново във ръзка с честването на 800 годишнината от въстанието на Асеновци и възстановяването на средновековната българска държава. Вж. Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 262.

219 Димитров, Ил. *Преди 100 години*, Пак там, с. 279.

институт” и особено „България на прага на двадесетото столетие”, не го правят така категорично. На читателят е ясно, че те практически отричат социално-класовата интерпретация на външнополитическите ориентации от края на 40-те, но, все пак, правейки, поне текстуално, известни уговорки. И тук можем само да се замислим как институционалните позиции могат да ограничават, но понякога и да дават власт, в смисъл и на свобода, за отказ от старото и безпрепятствено и по-категорично налагане на ново виждане.

И още нещо. Изоставен е не само езика за социално-класовата интерпретация с оглед на външната политика и асоциирането на *„едрата търговско-промишлена буржоазия”* с русофобството. Изоставен е и езика на етиктиране на националистическия лагер, русофобския лагер, като *„австрофили”* и *„англофили”*. И все пак, струва ми се, и тук дължимото трябва да се отдаде още на Ел. Стателова, а след нея и на Ст. Грънчаров, защото те са тръгнали към подкопаване на старата теза без да са защитени с партийно минало и високи постове.

И още една характеристика на атмосферата и похватите, с които протича реабилитацията. Прави впечатление, че във вътрешно-политически план отново се говори за *„дребна”, „средна”, „замогваща се средна буржоазия”*. Симптоматична е, обаче, и появата на изрази като *„напредналите западни държави”*, доскоро все още немислими.

Още тук Ил. Димитров ще изрази своята собствена симпатия и пристрастност към политическата линия на П. Каравелов, която после ще обедини в своеобразен меланж и с възгледите на тежките русофили съединисти като М. Маджаров, който ако не е била фаталната бомба към края на Втората световна война, може би, щял бил

да влезе в Отечественния фронт. Това ще представлява, заедно с течащите опити за „реабилитация“ на Стамболов, едно видимо контратечение, чиято цел е да легитимира следвания външнополитически курс на комунистическа България след 1944 г. до края на 80-те години и представянето му за национален. Във всичко изписано през следващите години от Ил. Димитров реабилитирането на Стамболов ще върви ръка за ръка с възхвалата за П. Каравелов и съединистите и легитимирането на просъветския външнополитически курс след средата на 40-те.

Някои от тези тенденции ще се проявят по-ясно в участието му през същата 1985 г. на конференция в Пловдив посветена на Захари Стоянов, където и по собствените му думи, неговият доклад се различавал от останалите. В тази си публикация върху З. Стоянов,²²⁰ Ил. Димитров директно ще заяви оценки, които са пряко свързани и с кризата, периода на регентството и първите години от Стамболовото управление: *„Все още последните четири години от живота на големия българин ни плашат.“*²²¹ – категоричен е Димитров. И пак от трето лице, множествено число, сякаш правейки цялата колегия свой съучастник, или „народа“ (?), пише: *„Следват четирите последни години от живота на Захари Стоянов, за които най-малко знаем, а може би най-малко щем да знаем.“*²²² На практика, един период неудобен за изследване се представя сякаш е такъв понеже самата историография не е искала да се занимава с него. И това донякъде е така, защото всеки осъзнава ясно къде навлиза.

220 Димитров, Ил. Към идейното и политическо развитие на Захарий Стоянов след Освобождението. – В: Димитров, Ил. *Равносметка*, с. 69-87 (1985 г.)

221 Пак там, с. 69

222 Пак там, с. 85.

И още нещо. За сетен път срещаме реторичния похват на колегията при преоценки и реабилитации да борави с колективното „ние“. В него има някакво задължително, сякаш ритуално, поемане на колективна отговорност, на съучастничество в делата на другите. В случая обаче, можем да го разглеждаме и като пренебрегване на очевидно съществуващата вече немалка част от същата тази колегия, която не споделя подобни мнения. В контекста на 80-те години това творчество на З. Стоянов съдържа огромен „експлозивен“ заряд. То носи в себе си несъзнателни за автора неизброими антисъветски намеци, а в контекста на подновената засилена антитурска реторика след „възродителния процес“, е и едно обвинение към тоталитарната комунистическа власт, доколкото и един участник в събитията от 70-те години на 19 век и български националист, е успял да надмогне антитурските чувства, които се енергизират и стимулират по твърде първичен начин тепърва вече от службите на режима В София след 1984-85 г. Съзнавам, че антисъветизмът и русофобията на 80-те, с тяхната емоционалност, не могат да бъдат отправка точка за, нека го наречем, сериозен академичен анализ, нуждаещ се от нужната дистанция (ако не обективност). Ала все пак, и тук отговорността трябва да я носи не спонтанно реагиращата и унизявана в продължение на десетилетия общественост, а управляващите и „тяхната“ историография.

Изходните позиции са подкрепени и от характеристиката за З. Стоянов като един безплоден „държавник, верен служител на новия монарх“.²²³ Ала проблемът, както ще се окаже, не е в новия монарх, а именно в Захариевите външнополитически възгледи. След като руските намеси във вътрешните работи на младото

223 Пак там, с. 85.

княжество са представени като временни явления, а „общността на интересите“ като трайна и неизменна величина без граници в историческа перспектива.²²⁴ Ил. Димитров на практика отива към позиции, струва ми се, под някаква форма застъпвани в по-далечното минало от Ив. Панайотов, а преди известно време и от Хр. Христов и С. Дамянов. *„Тези четири години – пише той за периода 1885-89 г. – бяха от съдбоносно значение за по-нататъшното ни национално развитие. В тях се крият много от предпоставките, които до известна степен предрешиха решаването на националните проблеми.“*²²⁵ И за каузата на самия З. Стоянов, като сподвижник на Стамболов по това време, авторът пише като за кауза, която *„противоречешена чувства и убеждения, споделяни от широки слоеве на народа и която исторически не се оправда.“*²²⁶ И още по-категорично, имайки предвид и публицистиката и немалка част от творчеството на З. Стоянов през този период, Ил. Димитров пише: *„И все пак, макар да не познаваме добре тази част от живота му, ще споделя, че някои работи, които съм чел от него и за него от това време, бих желал да не съм ги чел, да ги няма.“*²²⁷ Бихме могли наистина да се запитаме на кой ли му се иска особено много да чете писанията за гърците на Г. С. Раковски или П. Р. Славейков, или за турците на Л. Каравелов и Хр. Ботев (списъкът може спокойно да бъде продължен), но и при Ил. Димитров ярко се откроява аксиоматичната идея за русофобството като надминаващо по кощунството си всяка друга фобия, изразявана от българи, и която в другите случаи може да бъде извинена и дори незабелязана.

224 Пак там, с. 77.

225 Пак там, с. 85.

226 Пак там, с. 86.

227 Пак там, с. 86.

Доразвиване на идеите си Ил. Димитров прави и в една своя статия от този период посветена на възгледите на Д. Благоев за Съединението.²²⁸ Според високопоставеният историк, Съединението и *„руската политика към България“* са два въпроса, които *„политиката и историографията свързват - понякога прекалено тясно - вече цял век“*.²²⁹ Характерното за този материал е, струва ми се, за пръв път появяващото се след втората половина на 40-те години коректно излагане на всички възгледи на Д. Благоев. Тук са не само идеите му от *„Нашите апостоли“*, ала и онези, *„коренно различни“* от 90-те години и началото на 20 в. Те са изложени с целият тогава негативен плам спрямо руската политика и онова, което Благоев определя като *„русофилско суеверие“* на масите.²³⁰ Ил. Димитров изтъква, че становището на Д. Благоев за Русия и руската политика към България било *„едностранчиво“*, и тук сякаш се връща именно към В. Коларов от 1948 г., тъй като *„независимо от реакционния вътрешен режим и завоевателната външна политика, Русия играеше на Балканите, обективно освободителна, прогресивна роля.“*²³¹ Подобно на Хр. Христов, а и преди това на В. Коларов, Ил. Димитров определя становището на Благоев за царска Русия като имащо за идейна основа *„известното становище на класиците на марксизма за царизма като главна опора на европейската реакция и най-голям враг на революционното движение.“* То съответно било *„догматизирано“* по-късно от Втория интернационал, а в анализа си на българското политическо развитие Благоев

228 Димитров, Ил. Димитър Благоев и Съединението. - В: *Военноисторически сборник*, 1986, 2., с. 15-28.

229 Пак там, с. 24.

230 Пак там, с. 24.

231 Пак там, с. 25.

търсел неговото потвърждение. А доколкото буржоазните партии използвали „*русофилството на масите, за да укрепват политическото си господство*“, то Благоевата критика на русофилството била форма на „*борба срещу влиянието на буржоазията сред дребнобуржоазните маси*“.²³²

За това как възгледите на К. Маркс и Ф. Енгелс и тяхната представа за руския царизъм наистина остават до голяма степен застинали в 1848 г. са налице много свидетелства в следвоенната западна историография, както и оценки за класификациите на уподобяванията на руската и съветска политика правени по време на Студената война като забавни, но далеч от задълбочения анализ.²³³ Но в българския контекст след Втората световна война, подчертаването на различието е неизбежно част, и то изключително съществена част, от идеологическата легитимация на режима като отговарящ на българската традиция и служещ на „националните интереси“. В този смисъл, са доста интересни наблюденията в спомените на Н. Генчев как в самото начало се започва с Коларовата постановка, че въпреки завоевателните цели на царизма, Русия обективно винаги е защитавала българските интереси. В тази формула БКП се опитвала да съчетае отрицателното отношение на класиците към Русия с руската политика на Изток. Но постепенно с годините, когато според Генчев в Русия пак надделели „*панславистките идеи и амбиции*“, формулировката на Коларов била преработена. „*В българската литература престанаха да се цитират характеристиките на класиците марксисти за руския царизъм, - пише Генчев - просто беше забранено да се напомня за тях или да се споменават,*

232 Пак там, с. 25.

233 Вж. напр. Naarden, Br. *Socialist Europe and Revolutionary Russia: Perceptions and Prejudice 1848-1923*. Cambridge, 1992.

под каквато и да било форма. Отпадна и втората част от Коларовата формулировка, отнасяща се до амбициите на руския царизъм на Балканите. Остана само третата част – че руската политика винаги е била синхронизирана с българските исторически цели в противоречие с протурската политика на западните капиталистически държави.”²³⁴ Но тази нова формула, според Генчев, „освободена от балансиращите я две други части”, влязла в крещящо противоречие с „историческата истина”.²³⁵

В този смисъл, можем, все пак, да открием идеологическата и актуално-политическа натовареност на разглеждания материал. Той очевидно трябва да послужи и като една нова легитимационна версия на твърдия просъветски курс на българското комунистическо ръководство към 1985-86 г. Явно се усеща, че особено след „възродителния процес”, за България предстоят тежки години, и изострянето на българо-турските отношения, неминуемо в бъдеще ще трябва да води и до по-голямо разчитане и осланяне на Съветския съюз. „Русофилството – пише Ил. Димитров в спор с класиците и Благоев - като масово народно настроение произтича не от суеверие, а от изстрадания исторически опит на българския народ.” Той дори добавя веднага, че след 1917 г. „русофилските партии преминаха на белогвардейски, антисъветски позиции”, а от своя страна „върху широко разпространените сред народните маси чувства на признателност и доверие към Русия комунистическото движение разширяваше собственото си влияние.”²³⁶

Ако сумираме възгледите на Ил. Димитров от периода 1984-86 г., а те ще отразяват вече трайни негови позиции и пристрастия, можем да получим следната картина. Без

234 Генчев, Н. Спомени, с. 266-267.

235 Пак там, с. 267.

236 Димитров, Ил. Димитър Благоев и Съединението, с. 25.

изрично да го указва, той се разграничава постепенно от старата вулгарна социално-класова интерпретация на политическия живот съотнесен към външнополитическата ориентация на България. Не се противопоставя на една реабилитация на заклеявяваните досега като „русофоби“ политически фигури, която вижда като част от ориентирането на Българската комунистическа партия към една нова национална политика. Заедно с това, исторически той ги разглежда като провалили се политици, доколкото били заложили в дългосрочна перспектива още тогава „погромите“ и „катастрофите“ за България през 20 век. Като исторически оправдала се, Ил. Димитров разглежда само русофилската политика и близостта на интересите между България и Русия. В този смисъл, и като собствена автобиографична легитимация, той се стреми определено да създаде един нов идеологически конструкт в рамките на историографския си и публицистичен дискурс, който трябва да обедини русофилството на „буржоазната“ Народна партия или Обединена народнопрогресивна партия с политиката на Българската комунистическа партия след 1944 г. Тези, които са служили на споменатите каузи са прозорливите патриоти, а другите, може би искрени и заслужаващи нашето признание, горчиво са се заблуждавали и носят отговорността за „катастрофите“.

Наистина усамотеният характер на тази позиция не може да не ни накара да я разгледаме като опит за съзиждане на нова идеология на режима за националните интереси и външнополитическата ориентация, при това очевидно нацелена към дългосрочно българо-турско противопоставяне и политика на натиска спрямо турското етническо малцинство в страната. Заедно с това, изградената мисловна конструкция е и своеобразно

оправдание и легитимация на собствена биография, особено от последните години.²³⁷

Стамболов и съветската „перестройка“

Самата „перестройка“ започва да добива контури едва през 1987 г. и в този смисъл е интересно да проследим как тя се отразява на интерпретациите на „Стамболовия проблем.“ Трябва да се има предвид, че поради естеството на научната периодика и срокът на постъпване на материалите до тяхното отпечатване очевидно се отразява на процеса. Затова и по-видимите промени, както ще се уверим, настъпват едва през 1988 г.

В материал на Ан. Пантев за „Стратегическите измерения на българския въпрос 1886-1896“, по-скоро преобладават негативните характеристики на регентството и Стамболовата политика. На пръв поглед дори се остава с усещането, че той върви, макар и с друг език, към тезите на Хр. Христов и С. Дамянов. Имайки предвид периода след 1885 г., Пантев пише: *„За тогавашните отговорни за България държавници и политици, българският въпрос се превръща в зле разбирана и още по-нетактично прилагана амбиция за скъсване на връзките с Русия и практическо анулиране на нейното влияние в страната - права, колкото извоювани, толкова и признавани дори и от нейните врагове в системата на „европейския концерт“.* Пантев добавя също как балканските съседни, неприятели на

237 И според самите спомени на Ил. Димитров това са години, в които той се сдобива с немалко лични и материални завоевания, немислими за много хора в онзи период. Вж. Димитров, Ил., *Всичко тече*, с. 155-157.

Русия и България, са гледали с удоволствие скъсването и как търсенето после на други съюзници, е по-опасно за България, отколкото за Русия.²³⁸ Той изтъква още как скъсала с Русия, България не получила от Англия поощрение за действия в Македония, а като резултат, е налице единствено „*продължителна консервация*“ за българските действия в Македония.²³⁹ И все пак, подобно на преобладаващия тон на търновската сесия от 1984 г. отново се подчертава примирително как пораженията в руско-българските отношения през периода са „*резултат както на пагубното пристрастие на Стамболов и на неговите съмишленици, така и на късогледството на руската дипломация*“.²⁴⁰

В някои публикации от този период личи стремежът на Пантев да подчертае грешките и на двете страни, като се постави, доколкото е възможно, на гледната точка и интересите както на София, така и на Петербург. Така той обръща внимание на обстоятелството, че след „Българската криза“ от 1885-87 г. „*руският царизъм*“ разбира неефективността на политиката на груб натиск по отношение на балканските славяни и възприема един по-фин подход на културно проникване с цел политическо влияние, докато българските правителства след Стамболов също установяват, че крайното противопоставяне, на която и да е велика сила, не може да бъде политически оползотворено по степен и начин, който се очаква от тези, които провеждат това противопоставяне.²⁴¹

238 Пантев, Ан. Стратегическите измерения на българския въпрос 1886-1896 година. – ВИСБ., 1987., юли-август., кн. 4., с. 94.

239 Пак там, с. 95.

240 Пак там, с. 104.

241 Вж. Пантев, Ан. Политическата криза като общоисторическо явление. – *История и обществознание*, 1988, 5- 6., с. 24.

Междувременно в статията е посветена на участието на българските социалисти на Цюрихския конгрес на Втория Интернационал. Ан. Веков прави една, струва ми се, съществена терминологична промяна в сравнение с предишни свои изследвания. Той вече говори не за „особен вид русофилство“ на българските социалисти, а за „русофобство на българските социалдемократи“, което имало своите специфики, обяснени и от самия Д. Благоев,²⁴² обяснение, което Веков не е забелязал преди десетилетия у Благоев.

Въобще, „перестройката“ заварва България във време, в което се знае, че има нужда от преоценка на Стамболов и стамболовизма, че тя вече е започнала тихомълком и че се прави, макар и с уговорки. Затова и се стига, особено в съседни дисциплини, до хетерогенност, обърканост и взаимно изключване на тезите, включително и немислимо съчетаване на виждания от най-нови публикации с такива от края на 40-те и началото на 50-те години. При това и автори, които са встрани от колегията, явно трудно се ориентират в историографската литература.²⁴³ По същият начин и една работа, тръгнала от история на журналистиката и публицистичното наследство на Стамболов, и прераснала в опит за биографичен очерк, представлява понякога каша от взаимно изключващи се тези съчетаващи възгледи на Хр. Христов и Д. Косев, от една страна, и Ст. Грънчаров и Ан. Пантев, от друга.²⁴⁴ По интересуващите ни проблеми, най-често, авторът заема, понякога и непризнато, от Ан. Пантев

242 Веков, Ан. Българските социалисти на Цюрихския конгрес на Втория Интернационал. – *Векове*, 1987, кн. 1., с. 12. В случая Веков се позовава на Благоев, Д. *Съчинения*. Т. 3, с. 411-412.

243 Пачкова, П. *Идейното развитие на поборниците след Освобождението. Социолого-историческо изследване*. С., 1988.

244 Иванов, Д. *Стефан Стамболов. Историко-публицистичен очерк*. С., 1990.

и Ив. Панайотов. На някои места, той дори отива към възгледи и терминология от края на 40-те години, дело на Хр. Христов и Д. Косев, основани на автоматичния икономически детерминизъм при външнополитическата ориентация и скъсването с Русия, като пропуска вече предложени ревизионистични обяснения от Ел. Стателова и Ст. Грънчаров.²⁴⁵ В случая изследването е по-скоро свидетелство, че и за определени служители от определени служби на режима Стамболов става съвсем легитимна тема за изследване.

Биха могли да се посочат и други по-обща работи в полето на културната история (в нейния разбиран тогава в България вариант), които доколкото засягат интересувания ни период, изграждат една обща интерпретативна рамка, при това базирана върху работите от преди 70-те и 80-те години, с което с нищо не придвижват напред анализа, а дори в сравнение с работите на историците по времето на писане на книгата го връщат назад.²⁴⁶

По-различен е случая с появилата се през 1988 г. монография на Р. Мишев „Австро-Унгария и България 1879-1894. Политически отношения“. На редица места в нея се появяват нови моменти, които чувствително придвижват напред интерпретацията на периода на регентството и Стамболовото управление. Р. Мишев се противопоставя категорично на твърденията на онези автори, според които, външната политика на Стамболов е безразделно подчинена на Австро-Унгария и други западни сили. Той справедливо отбелязва как подкрепата от Виена по време на кризата за регентството е само морална, като обръща вниманието на моралния и символичен

²⁴⁵ Пак там, с. 111-112

²⁴⁶ Гергова, А. *Книжнината и българите XIX–началото на XX век*. С., 1992.

характер на подкрепата, която идва и от Лондон.²⁴⁷ Мишев аргументирано изтъква и системните усилия на Стамболовото правителство да се противопостави на *„експанзионистичните стремежи на австро-унгарските управляващи и делови среди да запазят неравноправни икономическите си отношения с България.“*²⁴⁸ Атакувайки стари тези, - но без да ги назовава изрично, както и техните автори - Мишев поддържа възгледа, че причината за завоя в българската политика от 1886-87 г. е *„политическа“*, а не икономическа.²⁴⁹ Той поддържа и схващането, че отношенията с Виена, като цяло, в края на XIX в. се определят не от икономически фактори, а от *„стратегическите и политически съображения“*.²⁵⁰ Нещо повече дори. Никъде в текста Мишев не употребява термините *„австрофил“* и *„англофил“*. Обръща и сериозно внимание, освен на досегашните икономически интереси, и на фактори като *„самочувствие“*, *„увереност“*, *„настроения“*. За разлика от схематичните социално-класови построения от миналото говори на редица места и за *„обществено мнение“* и неговата роля.

Ясно и открито са представени съществували, но отдавна неизтъквани факти от исторически съчинения по въпроса преди края на 40-те години, описващи политиката на Петербург. Мишев отбелязва как на ген. Каулбарс не са дадени *„конструктивни инструкции“*; как той използвал *„ултимативен тон“*; как не е посочена въобще *„сериозна кандидатура“* за нов български монарх. В този дух, авторът се позовава и на Ив. Панайотов с цел да изтъкне как в противопоставянето си на Каулбарс

247 Мишев, Р. *Австро-Унгария и България 1879-1894. Политически отношения*. С., 1988., с. с.12, 17-18, 174, 176.

248 Пак там, с. 213-216.

249 Пак там, с. 172-173.

250 Пак там, с. 219-220.

временните власти в България се съвещават с Англия и Австро-Унгария и „доброволно“ минават на страната на тези сили.²⁵¹ Мишев ясно извежда *„формирането на противоруски настроения сред част от буржоазията и интелигенцията“* от позицията на Русия спрямо Съединението.²⁵²

Монографията е безспорно в течението на онези, които търсят балансирана оценка или „реабилитация“ за Стамболов и Стамболовото управление. В този смисъл си струва и тук да обърнем внимание на някои прийоми в полемиката. Това най-вече като че ли личи в нейното необявяване или в заменянето през последните години на старата теза за грешките и престъпленията на Стамболов спрямо Русия, със „шлагера“, че скъсването на отношенията между София и Петербург се дължи на *„грешки направени и от двете страни“*,²⁵³ една от тезите и на търновската сесия от края на 1984 г. Това личи и в случаите когато, заимствайки явно от Ан. Пантев, Мишев говори как *„в повечето случаи“* не ставало дума за *„омраза към Русия“*, а *„политическа преценка“*, която кара български политици *„да търсят възможности сред западните велики сили или да постигат целите си чрез лавиране между интересите на великите сили.“*²⁵⁴ Следвайки и похватите на други автори като Ст. Грънчаров и Ел. Стателова, в чисто реторичен план, Мишев на пръв поглед се позовава на старите тези, и сякаш съгласява с тях (типичен пример е с някои от възгледите на С. Дамянов), след което в текста с представения фактологичен материал и направените заключения напълно ги оборва и отрича. В този смисъл,

251 Пак там, с. 173.

252 Пак там, с. 167.

253 Пак там, с. 172-173.

254 Пак там, с. 173.

атакувайки открито схващането, че външната политика на Стамболов е безразделно подчинена на Австро-Унгария и други западни сили, той сякаш създава впечатлението, че повечето от застъпващите го досега автори са били единствено съветски историци. Истината е по-друга. Тезата дълги години се подкрепя от историци достатъчно високопоставени в българската историческа йерархия.

В книгата, явно резултат от инерцията, се усещат и някои остатъци от наложените в края на 40-те години възгледи. Например склонността, и то донякъде в противоречие с останалото съдържание, да се мисли „*влошаването на руско-българските отношения*“ и като резултат от „*материални интереси*“ на „*българската търговско-промишлена буржоазия*.“²⁵⁵ Умен присъствието на тези постановки остава дори впечатлението за някакъв компромис от страна на историка, и то не толкова направен по политически, колкото по чисто институционални и административно-колегиални съображения. (В случая позоваването на С. Дамянов, ми се струва, че казва много).

Истинското придвижване към една по-решителна преоценка и открита ревизия на старите тези, и особено и най-вече от гледна точка на вътрешнополитическата история, трябва да се търси в появилите се в самия край на 80-те години няколко важни изследвания на В. Танкова. Смяя да твърдя, че те поставят нов етап в проучването на Стамболов и стамболовизма, както и на българо-руските отношения и дори на руската политика спрямо България. Танкова припомня, че цанковисти и южнобългарски съединисти открито и недвусмислено лансират по време на кризата идеята за „руска окупация“, което довежда

255 Пак там, с. 172-173.

и до намаляване на техния политически престиж.²⁵⁶ В публикация посветена на Народнолибералната партия, тя първа говори открито за „неофициално съществуващата в българската историческа книжнина дискусия за противоречивото наследство, за положителните и отрицателни страни на Стамболовия режим.“²⁵⁷ Авторката прави и пръв по сериозността си опит в историческата литература до тогава да очертае „социалния състав и опора на партията“, недвусмислено стремейки се да излезе отвъд рамките на предпоставения вулгарен марксистки социологизъм, който заедно с особения конюнктурен привкус на конкретната тема налага практически изваждането на този аспект от проучванията от 50-те години насетне. В този смисъл е забележителна и самата поява на терминология несрещана досега в следвоенната българска историография, когато Танкова заменя класовия език и говори за „политически активното население“, за „интелигенцията“, за „ръководен елит“, както и употребата на вече появили се напоследък фактори в анализа на миналия политически живот като „настроения“ и „чувства“.²⁵⁸ Макар и без да е изведено изрично като извод, читателят остава с впечатлението за същественото значение, което Танкова отдава за времето на кризата на чувствата, емоциите, настроенията, ирационалните мотиви и как едва впоследствие и постепенно те се изместват от интереса, материален, политически и “класов”. Макар и тогава стимулирано от разсъждения на Ил. Димитров от 1985 г. (поне това личи

256 Танкова, В. Пловдивската гражданска политическа емиграция и българската криза (1886 - 87). – *Известия на музеите от Южна България*. Т. 13. 1987.

257 Танкова, В. *Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия 1886-1894*. - *Векове*, 1988., 5., с. 21.

258 Пак там, с. 22-23, 28.

от позоваването под линия), В. Танкова сама извежда твърдението за настъпилото след 9 август разделение по отношение на Русия сред „политически активното население“, с което – без да е заявено в прав текст – отново поставя под въпрос интерпретацията от края на 40-те, а и като цяло всеки възможен вулгарен марксистки подход при обяснението на събитията.²⁵⁹

Убедително доказвайки, че в първоначалния етап участниците и привържениците на дружинките „България за себе си“ са движение отдолу,²⁶⁰ тя представя „различните социални корени“, от които израства Стамболовата партия и „широкият спектър от политически съставки“, които я изграждат.²⁶¹ Танкова напомня, и то убедително и основателно, че дружините „България за себе си“ са „дело и опит на цяло поколение.“²⁶² В този смисъл, отново разглеждам твърдението ѝ като опит да се подчертае, че поне по време на кризата, генерационните различия в немалка степен са по-важни от „класовите“.²⁶³ Всъщност, такъв изказан и неизказан намек има и у историята на Д. Благоев, да не говорим за Я. Сакъзов, където звучи като категорично твърдение.

За разлика от други историци, включително и от втората половина на 80-те години на 20 век, стремящи се да представят Каравеловите привърженици като нещо голямо и монолитно, а Ст. Стамболов и хората около него като групичка, Танкова напомня, че Каравеловият политически щаб е „значително намален“ отбелязвайки и „очевидното надмощие на русофобското крило в либералната партия“.²⁶⁴

259 Пак там, с. 22.

260 Пак там, с. 26.

261 Пак там, с. 22.

262 Пак там, с. 26.

263 Пак там, с. 22.

264 Пак там, с. 23.

По отношения на болния въпрос за реалността на заплахата от Русия тя вижда в пропагандата на регентството смес от „искрено убеждение“ и „демагогия“.²⁶⁵ Дори и относно мотивите за влизане в дружинките Танкова явно съзнава сложността на въпроса и говори едновременно за „заблудени“ от официалната пропаганда, но и „искрено убедени“.²⁶⁶ Макар самата тя да говори за „русофобски“ и „русофилски“ политически сили, за пръв път се прави сериозен опит да се проблематизират самите понятия „русофили“ и „русофоби“, заети от езика на епохата и приети за даденост.²⁶⁷

Може би за все още преобладаващия дух през 1988 г. е показателно, че често Танкова се позовава на мненията на Д. Благоев. Ала от друга страна, именно неговата интерпретация, споделяна и от немалка част на политическия спектър до 9 септември, е подложена на ревизия от комунистическата историография след 1947 г.

В следващите си публикации В. Танкова ще доразвие допълнително, затвърди и уплътни сполучливо изложените тук формулировки.²⁶⁸ В чисто терминологичен план, тя продължава своето разграничение както от класовата, така и от романтичната интерпретация, като вместо за „класи“, или въображаем „народ“, употребява гъвкавите понятия „политическа общественост“, „българска общественост“, „общественото мнение“, далеч по-адекватни към описанието на политическия живот в страната. Напълно изоставила старата социално-класова интерпретация, В. Танкова и тук говори за

265 Пак там, с. 24.

266 Пак там, с. 26.

267 Пак там, с. 22.

268 Танкова, В. Идеята за обявяване на националната независимост на България през 1887 година. – ВИСБ., 1989., кн. 3, с. 28-38.

„настроения“, стреми се доста точно да охарактеризира последователите на това движение като социални типове.²⁶⁹

Тя дори в още по-голяма степен успява да доразвие мнението си за дружинките „България за себе си“ като независимо движение отдолу, неманипулирано и не напълно податливо на регентство и правителство, разминаващо се често с техните мнения и действия. Дружинките са разгледани като резултат от заплахата от външна намеса. Отречена е, поне за времето на кризата, оценката за тях като антидемократични формирования и те са генетично изведени, при това убедително, като продължители в много отношения на комитетите по съединисткото движение.²⁷⁰ Танкова обръща внимание и на продължаващата дори популярност на бившия княз Александър сред „политическата общественост.“²⁷¹

Доста по-точни са формулировките и от други участници в дебата. Докато повечето автори се стремят да убедят читателя за липсата на опасност от „руска окупация“, без да отрича това твърдение, Танкова прави съществената уговорка как след бунтовете в Русе и Силистра през февруари 1887 г. се натрупват „достатъчно аргументи за да се прецени положението като заплаха за сигурността на страната, произтичаща най-вече от тревожната международна обстановка.“ Танкова изтъква как „настроенията на онази част от българската общественост, която възприема ситуацията като критична за държавната независимост, са формирани от убеждението, че евентуални бъдещи въоръжени акции на русофилите крият твърде много неизвестности. Мотивирани са от твърдото намерение

269 Пак там, с. 32-33.

270 Пак там, с. 34-38

271 Пак там, с. 31.

на Русия да не признава законността на правителството и най-вече на Великото народно събрание и заради факта, че в него участват южнобългарски депутати."
*„Стимулирани са – добавя Танкова - от финансовата подкрепа на Славянското благотворително общество и руските посолства в Цариград и Букурещ за българските емигранти в борбата им срещу регентството."*²⁷²

Вън от всякакво съмнение, публикациите на Танкова от този период са свидетелство за навлизането в края на 80-те на едно ново поколение в историческата колегия. Поради неговата необвързаност с предишните тези тук формулировките са доста по-изчистени. От описване "някои грешки" на руската дипломация се върви към една по-ясна формулировка на разположението и придвижванията в българския политически спектър. Търси се генетичната връзка между националистическото движение срещу руската намеса във вътрешните работи на България и съединисткото движение. По този начин се прави и опит да се подкопае насилствено наложеното в българската историография след 1947 г. изкуствено разделяне или по-скоро изтегляне на генезиса на конфликта колкото се може по-късно в месеците на 1886 г., за да не се асоциира той по никакъв начин генетично с позицията на Петербург спрямо провъзгласеното на 6 септември 1885 г. Съединение. Колкото и да е странно, това е и един от малкото опити да се търсят нови формулировки и термини, които да заместят вече станалата смехотворна, но – нека пак го напомним – просъществувала цели 40 години социално-класова интерпретация.²⁷³

272 Пак там, с. 32

273 Нека ми бъде позволено отново да съобщя, че в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през учебната 1986-87 г. интерпретацията, че външната

Ала публикациите на Танкова са израз и на променени настроения и начин на мислене в самата историческа колегия. Не на последно място, и на промените именно в резултат от „перестройката“. Иначе четенето на редица текстове между редовете, според мен, демонстрира по категоричен начин, че българската историография някъде към втората половина на 60-те години има вече необходимия инструментариум, интелектуален потенциал, променен климат, а и нека си го кажем, множество предишни „разкази“ и интерпретации, за да отрече като напълно безпочвени наложените след 1947 г. официални тези по въпроса за Стамболов и стамболовизма, русофилството и русофобството. Поне това, според мен, показва една от публикациите на Цв. Тодорова от 1989 г. Имайки предвид Съединението, абдикацията на Александър Батенберг и последвалата я политическа криза, тя отбелязва как *„поставили на карта държавната независимост на страната“*. Цв. Тодорова не е историк, който не познава юридическите аспекти на българската „държавна независимост“. Нейната формулировка е всъщност израз на накипялото сред колегията възмущение от контрола на БКП и институционално високопоставени историци през предходните десетилетия при интерпретацията особено на този период от българското минало.

Цв. Тодорова пряко обвързва създаването на университета с промените, които се извършват през периода на Стамболовото управление. Според нея *„теоретическата постановка и практическата реализация*

политика след 1886 г. има класово измерение и се дължи на преобладаващите търговски връзки на „едрата търговско-промишлена буржоазия“ със „западните капиталистически държави“, беше заложена като водеща в курса по „Нова българска история 1878-1944“.

на национален български университет съвпадали по време и по същество с ускореното развитие на националния момент в политическото мислене и във формирането на принципите за държавната независимост на страната.”
„От Съединението през 1885 г. и насетне – продължава Тодорова - в кипеж от противоборство между русофили и русофоби настъпва промяна в идеологическата нагласа на българското общество. Това било промяна в посока на изместването на всадената доктрина за политическото „покровителство” - опеката на руския царизъм - към нова доктрина за самостоятелност на Княжеството както във вътрешната, така и във външната политика.”²⁷⁴

Макар и дело на неисторик, ще се спра и на третия том от биографията на З. Стоянов, издаден от Тодор Ташев през 1989 г., поради влиянието, което има сред историците работещи в периода. Основното тук е ревизията, която авторът прави на завоя у З. Стоянов, поставяйки границата не със Съединението и периода след него, а с 9 август 1886 г. когато у З. Стоянов нещо се пречупило.²⁷⁵ И тази книга също е доказателство, че усилията за реабилитиране на този период от живота на Ст. Стамболов или З. Стоянов задължително трябва да преминат през отричането на наличието на русофобство или представянето му като несъществуващо.²⁷⁶

По това време Ил. Димитров подготвя ново издание на „Строителите” и за целта пише и очерк за Симеон Радев,

274 Тодорова, Цв. Софийският университет „Климент Охридски”. Професорска колегия (1888 - 1915). – *ИПр.*, 1989/2 с. 34. Тодорова дава като позоваване неин доклад на научна конференция на комисията на историците от НРБ и СССР от май 1988 г. в Благоевград, под заглавие „Политиката на Русия по българския въпрос през 80-те години на XIX в.”

275 Ташев, Т. *Животът на летописеца*. Част III. *Захарий*. Пловдив, 1989., с. 88.

276 Пак там, с. 139 и сл.

който междувременно е публикуван на страниците на в. „Пулс“.²⁷⁷ Основният въпрос, който си поставя в своята публикация Ил. Димитров е защо С. Радев по-сетне не се е завърнал към „Строителите“ и заел с евентуално преработване на двата тома и написването на трети? Даденият отговор от Ил Димитров в края е, че С. Радев не се е върнал към книгата, тъй като и той е осъзнал предпоставяната от самия Ил Димитров връзка между наченатия курс през 1886 г. и фаталния завършек през 1918 г. Освен това, в съзвучие с доминиращите тогава обществени настроения към демократизация, либерализация и правова държава, на Стамболов Ил. Димитров ясно противопоставя за сетен път П. Каравелов като убеден „демократ“.

Усещайки сякаш отново настроенията в българското общество тогава, Ил. Димитров говори вече за Стамболов и за „мита“ Стамболов. И макар да се изказва, подобно на Ан. Пантев, позитивно за безспорните успехи на Стамболов в полето на икономическото развитие и държавното строителство, за Ил. Димитров Стамболов е преди всичко „обзет от мисълта“, че Русия „заплашва да погълне България“, поради което довежда княз Фердинанд на българския престол, а последният пък става причина да бъде „проиграна голямата национална идея“. Цялата фигура на Стамболов се описва най-вече като една от многото в човешката история „силни, но

277 Вж. Димитров, Ил. За „Строителите на съвременна България“ – В: Димитров, Ил. *Историята през погледа на очевидеца и изследвача*. С., 1990, с. 69-86 (ориг. 1987 г.). Според свидетелствата на Ил. Димитров, Йордан Йотов е посъветвал и сега П. Зарев да пита Т. Живков дали може да се пуснат отново „Строителите“. Но самият П. Зарев не бил склонен като се оправдавал с неприятностите при предишното издание. Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 341.

трагични, а понякога и фатални за бъдещето на една нация личности." Към това се прибавят цяла редица негативни страни от Стамболовото управление. Ил. Димитров говори за потъпкването на демократичната държава. Без да назовава изрично Ан. Пантев, оспорва твърдението му, че излизали и редица опозиционни вестници, твърдейки, че *„не са толкова много"*, а и понасяли удари. Дори Стамболов бил преследвал социализма и то със странната цел да го *„задуши напълно"*. Твърде съмнително, спекулативно и направо невярно твърди Ил. Димитров, че *„най-изтъкнатите представители на българската интелигенция"* били в другия политически лагер.

Проблем определено се явяват и отношенията на Стамболов с Русия. Като цяло авторът стоварва върху българския държавник *„историческата отговорност за прекъсването на руско-българските дипломатически отношения"*. И макар да твърди, че не ставало дума да се оневинява *„царизма"*, макар да се съгласява, че *„руският царизъм"* не могъл да изработи *„реалистичен курс"* към Княжеството, в езикът на тогавашната русофилска цанковистка и съединистка пропаганда, все пак, Ил. Димитров напомня, че Русия *„освободила"* България и помогнала за нейното възстановяване и укрепване, което трябва явно имплицитно да води до всякакви видове отстъпки на Княжеството при бъдещите ходове на Петербург. Като признава как конфликта Стамболов - царско правителство винаги бил труден за оценка, Ил. Димитров добавя странната мисъл: *„Не че се изхожда от съвременни реалности. Никой и не мисли да идентифицира царска Русия със Съветския съюз"*. Истината е, че от десетилетия немалка част от българската общественост, а и професионалната колегия, прави тази

идентификация и открива множество паралели между двете държави и тяхната вътрешна и външна политика. Тук не говоря за академичен или някакъв дисциплинарен историографски анализ, а за реалните обществени настроения след десетилетия съществуване на страната в сферата на Съветския блок.

На практика на редица места в текста, така или иначе, се търси оневиняване на руската политика. Ил. Димитров припомня, че не само царска Русия се е стремяла към „Проливите“, но и балканските народи са използвали тези стремеж в своя изгода. За него било погрешно да се извежда сблъсъка от Съединението, но трябва да кажем, че логиката на събитията води точно в тази посока. Не били налице само *„грешки и пропуски на царизма“*, а още до Освобождението *„част от буржоазията“* търсела *„ориентация към Запада“*. За целта дори се стига до познатата вече теза как след Освобождението *„определени класови и политически сили“* търсели този завой, но историята щяла да ги опровергае през Първата световна война. Изобщо лайтмотивът на целия материал би могъл да се обобщи отново в спекулацията на Ил. Димитров, че насоката дадена от Стамболов през 1886 г. била предпоставка за *„пораженията на България в началото на следващия век“*, как 1918 г. (би трябвало да забележим, че не 1913 г.) е закономерната последица на 1886 г.

На практика, отново след националистическия завой в историографията от края на 60-те години, Ил. Димитров застава на позицията на Хр. Христов и С. Дамянов. Стамболов дал насоката провалила *„националното обединение“*. Тук само ще кажа, че аргументът, поне доколкото на мен ми е известно, е нов. Той е подхванат от края на 60-те години, когато, както споменахме, БКП

леко отваря, а по-сетне и по-силно, разработките по македонския въпрос. Иначе такъв аргумент не се познава преди това. Нещо повече. Провалът на Балканския съюз срещу Турция за известно време възражда фигурата на Стамболов именно в навечерието и в началото на Първата световна война, след като Балканската се разглежда като провал на русофилските партии. След 1918 г. царска Русия пък престава да съществува и дебатът вече за дълго не е толкова остър. А след 9 септември 1944 г. „националното обединение“ е идеал на „великобългарския шовинизъм“ и то, подобно на отношенията на Стамболов с църквата, не е част от историографския дебат, или новия комунистически „разказ“.

Начистореторично равнище забелязвам език, който не е характерен отново за предходните десетилетия. Все повече в текстовете се говори за „напредналите западни държави“ и „модерното капиталистическо развитие“, очевиден отглас от все по-позитивния образ, особено през втората половина на 80-те години, на образа на Западна Европа и Запада като цяло. Той се отразява и в много други изследвания където Западът е място на напредък, прогрес и модерност като цяло, често неексплицитно, но достатъчно ясно противопоставен на Изтока.

Задълбочаване на тези възгледи ще видим в доклада на Ил. Димитров пред организираната през 1988 в Русе научна сесия посветена на бунтовете на офицерите русофили,²⁷⁸ появила се по-късно на страниците печата, както и в излезлия през лятото на 1989 г. сборник „Равносметка“.²⁷⁹ Главната теза и на този материал

²⁷⁸ Димитров, Ил. *Всичко тече*, с. 329.

²⁷⁹ Димитров, Ил. Дело на чисти хора. – Димитров, Ил. *Равносметка*, с. 88-113.

е същата – победилата през 1886-87 г. политика е докарала по-късно катастрофата от 1918 г., безспорно една от големите травми, усещана, особено през 70-те и 80-те най-вече в средите на историческата колегия в България, която в неформални контакти и среда е особено ревизионистки настроена. В този смисъл, цел на статията е, както авторът сам заявява, да се бори с многото натрупани „предразсъдъци“ за бунта. Отново след изброяване на възхитата за държавното изграждане и стопанска възмога при Стамболов, не е забравена диктатурата и една външна политика, която после се е оказала „неоправдана“. Тежненията в българското общество по времето когато е подготвен материала към демокрация, законност и либерализъм, към повече свобода и гласност, са противопоставени реторично на „диктатурата“ при Стамболов, като дори се хвърля лека ирония към опитите за реабилитацията му.

Налице е завръщане и припомняне от Ил. Димитров на редица стари схващания, едва ли не напомнящи или поне представляващи, в известен смисъл, омекотена версия на подобни постановки от края на 40-те. Така например русофилството и русофобството изразявали след Освобождението „интересите на определени социални слоеве“. В този смисъл, се поднася и тезата идеща от М. Маджаров²⁸⁰ и по-късно възприета след 1947 г. от комунистическата историография, че русофобството е било споделяно от малцинството и затова Стамболов трябвало да упражни диктатура за налагане на своята външна политика. Нещо повече. Пак в отглас и на Маджаров, когато България е била управлявана от русофилски партии, винаги е имало демокрация, а когато властта е вземана от русофобски, съответно единствено

280 Маджаров, М. *От самовластие към свобода и законност*. С., 1936.

диктатура. Така проруската ориентация има като нещо иманентно присъщо в български условия демокрацията, а прозападната неизбежно води винаги до диктатурата.

Разбира се, статията на Ил. Димитров съдържа и множество позитивни и трудно оспорими моменти за един строг академичен анализ. Така например колко тенденциозна и конюнктурна, изпълняваща пропагандни цели е била тезата на класиците, Социнтерна и комунистическото движение за „царска Русия“ като „жандарм на Европа“. Изтъква се още тенденциозния подбор и пропагандните цели на публикацията на В. Коларов от 1935 г. на „Авантюрите“, и се разказва за „операцията“ след 9 септември 1944 г., при която с цел да не се прави паралел със Съветския съюз, всичко свързано с Русия и нейната външна политика е представено вече в обратен знак. Същото можем да кажем и за твърдението на Ил. Димитров, че и участниците в бунта в Русе и Силистра, и тези, които са го потушили, (както и по-общото твърдение, че и сред подкрепящите, и противниците на Стамболов), са хора с искрени намерения за доброто на тяхното отечество.

Иначе, има и доста оспорими и на чисто фактологично равнище твърдения на Ил. Димитров. Едно от тях е, че при русофилските бунтове от февруари 1887 г. за пръв път се премахват физически политическите противници. Привърженик, на това което сега наричаме „алтернативна история“,²⁸¹ Ил. Димитров обръща внимание как потушаването на бунта и победата на стамболовизма не е било неизбежно, закономерно и по Хегелиански разумно. Ала интересното е, че не желае да приложи същия подход спрямо Руско-турската война, и то като основа за извеждане именно на дългосрочна

281 *Virtual History: Alternatives and Contrafactuals*. Ferguson, N. (ed.). London, 1998.

външнополитическа философия. В момент когато традиционният комунистически и просъветски език е загубил вече всякакъв престиж за доста широки кръгове от българското общество, както вече споменах, в материала има завръщане към позабравени тези, характерни и за т. нар. буржоазно русофилство. Сега разбираме, че намекът от предишни текстове на автора за възможната политическа ориентация на М. Маджаров на 9 септември 1944 г. към Отечествения фронт съвсем не е случайна. В този смисъл, тук изрично се посочва как БКП след Първата световна война се опряла на русофилството на масите и добила влияние. Заедно с това, как буржоазни русофилски политици през 30-те и по-късно тръгнали на народен фронт с БКП и признали 9 септември, поради своето русофилство. По този начин, сякаш за сетен път Ил. Димитров демонстрира, че есеистиката му от последните години е операция по изграждане на нова идеологическа конструкция, която да оправдае десетилетната политика на българското комунистическо ръководство като на най-верен сателит на СССР. Това се налага вече да стане чрез известни от миналото имена на добили авторитет буржоазни политици русофили за да се впише и външната политика на БКП в някакъв тип национална патриотична традиция, при която тя няма да може да се атакува като "предателска". Ето защо, пак ще повторим, тези „упражнения“ върху миналото могат да се възприемат и като едно оправдаване на собствената биография, и на участието и съучастието в режима на Живков в неговите последни години. Може би не е случаен фактът, че точно тук ни се припомня как „махзара“ на емигрантите русофили до султана бил представен от режима на Стамболов за „предателство“, а съответно предложението на регента Стамболов

по време на безкняжието до самия султан да приеме българската корона било описвано от стамболовистките интерпретации впоследствие за „държавническа мъдрост“. Всъщност, това ще бъде и една от закачките на Ил. Димитров след 10 ноември 1989 г., с тази разлика, че вече (но чак сега) ще сравнява този акт на Стамболов с исканията на Живков България да стане 16-та република на Съветския съюз.

И все пак, намирам някакво зряло зърно в тези публикации. Ил. Димитров се опитва сякаш – но не съм много сигурен с какви мотиви – да примири непримирими на времето българи, които са преследвали искрено своята кауза. Намерението само по себе си не е лошо, разбира се. Бих казал, че през последните години се пренебрегва или премълчава плодотворното в много отношения присъствие на българската социалистическа или социалдемократическа мисъл в обществото. Не бива да се забравя, че благодарение на социалистическото движениесевкарватвбългарскотопубличнопространство по времето на Стамболов много теми и проблеми част от европейския дебат на времето, и то в немалка степен допринася още тогава България да бъде част от европейското интелектуално пространство. Неслучайно в социалистическата критика срещу Стамболовия режим – противно на това, в което комунистическата историография се опитва в продължение на десетилетия да убеди българската общественост – е заложена представата за управлението като някакъв остатък от османския период, неотговарящ на европейските стандарти, на критериите за „демокрация“ и „свобода“ в „културните страни“. Ала в нито един момент след 1891 г. социалистическото движение в България не отправя критики към Стамболовата политика спрямо Русия. И

още нещо. Защо трябва да се спира в това признание само до „българите“, не важи ли то за всички български „поданици“ или „граждани“?

Неслучайно споменатата горе констатация за готовността на българската историография да отхвърли тезата наложена след 1947 г., съвсем не означава, че от края на 60-те до края на 80-те проблемът е бил само в комунистическата власт и съветския фактор. Явно е, че сред колегията тази концепция, или поне редица нейни страни, имат своите искрени радетели, или радетели, поради участие или съучастие в нейното изграждане и утвърждаване. Това поне показва публикуваната през 1990 г. рецензия на Евл. Бужашки на книгата на Т. Ташев.²⁸² Макар и излязла 1990 г. рецензията явно е дадена за печат поне още края на 1989 г. и, струва ми се, е израз на нагласи и настроения от преди голямата промяна на 10 ноември 1989 г. Ще се спра по-подробно на текста тъй като може да се възприеме като финален акорд на едно поколение, доколкото в следващото десетилетие на практика дебат по „Стамболовата тема“ няма да има, а и то няма да участва в публикациите по нея. Затова пък възраженията на Бужашки дават в концентриран вид „залозите“ в интерпретацията и на Стамболов и стамболовизма в продължение на десетилетия.

Бужашки обвинява Ташев, може би не съвсем без основания, задето често „извинява“ героя на повествованието си, изказва съмнение към „обективността на изложението“, което „не е свободно от селективност“ и „пристрастие“. Той напомня за подкрепата, която З. Стоянов дал на „един терористичен режим какъвто

282 Бужашки, Е. Последната книга от животът на летописеца. – *Векове*, 1990, кн. 4., с. 90-96.

бе *Стамболовия*.”²⁸³ Бужашки се противопоставя и на опита на Ташев да оспори поставената на времето от Г. Боршуков граница в еволюцията на З. Стоянов през април 1886 г. със статията „Княз и принцип”.²⁸⁴ В случая обаче следва едно наивно представяне от страна на Бужашки на безпринципния и отстъпващ от позициите си З. Стоянов, на някакъв принципен Д. Благоев. За всеки запознат с позициите на Д. Благоев от времето на „Нашите апостоли” е ясно за каква принципност би могло да се говори. Всъщност след няколко години и самият Благоев вече не споделя възгледите, които е застъпвал през този период. Освен това, в полемичната позиция на Бужашки „монархизмът” просто изначално е негативно натоварен за разлика от „републиканството” и, всъщност, в контекста на режима до ноември 1989 г., той институционално ще е все печелещия в спора, защото неговата позиция е идеологически вярната или казано с днешния израз политически коректната. Хвалбите към монарсите в комунистическия дискурс са изначално компрометиращи, но тук Бужашки е доста селективен. Той забравя, че и Л. Каравелов е хвалел сръбския монарх, който също финансира издаването на негов вестник. След приетата оставка на Стамболов самите социалисти приветстват, заедно с останалата опозиция, княз Фердинанд като спасител дарил им „второ освобождение”. Представям тези факти не като компромати, а за да очертая на какво равнище се води полемиката.

Бужашки обвинява, и то отново не без основание, З. Стоянов в липса на толерантност, в отстъпление от предишния му „демократизъм и радикализъм.” Но това обвинение не е нищо повече от опит да защити

283 Пак там, с. 90.

284 Пак там, с. 90.

собствената си теза от 1960 г., срещу която книгата на Ташев представлява атака. Бужашки определено сестреми да спре „легитимирането“ на последните четири години от живота на З. Стоянов и Стамболовото управление.²⁸⁵ Тук обаче има два момента, които тенденциозно се пропускат. Първият е свързан с генезиса на тази нетолерантност. Дали началото ѝ се поставя от там от където го поставя Бужашки? Дали Г. Кръстевич е смятал З. Стоянов за толерантен? Изпъстрени с толерантност ли са управленията въобще на либералите от 1880-81, а и през 1884-86 г? А само тук ли трябва да спрем? Къде търсят русофилите цанковисти и съединисти корените на нетолерантността на политическите им противници, от които едни от най-острите критици се сипят именно срещу З. Стоянов. Повечето от тях го разглеждат тогава като естествено развитие за всеки представител на „хъшовския“, емигрантски кръг, с неговия, по техните думи „радикализъм“, „анархизъм“, „нихилизъм“, „якобинство“. Ако се следва тази логика на обяснение, точно споменатият „демократизъм и радикализъм“, за отстъпването от които напомня Е. Бужашки, дошли на власт, водят определено до „диктатура“. Изтъквам всичко това за да подчертая отново единствено слабите основи, върху които се полемизира.

Особено силно е възмущението на Бужашки срещу възгледа на Т. Ташев, че З. Стоянов не е „русофоб“, а само „тиранофоб“. За Бужашки З. Стоянов е изпаднал в „русофобия, която не държи сметка и за трайни български интереси.“²⁸⁶ Всъщност, ние така и не можем да знаем какво реално мисли Ташев. Той тръгва от основателната предпоставка, че последните четири години от живота на героя му, свързани с кризата, управлението на

285 Пак там, с. 92 и сл.

286 Пак там, с. 91-92.

регентството и Стамболовото управление, са също толкова легитимни, колкото и останалите, а творбите му, не по-малко стойностни. Пишейки книгата си, да речем 1987 г. и 1988 г., Ташев не е и имал друг изход освен да оцени, че в съчиненията на героя му няма и капка русофобия. Това пък е единствената легитимна позиция, от която той може да „реабилитира“ тези последни години от живота му. В този смисъл, обвинението на Бужашки демонстрира, че политическата конюнктура и напластявания винаги ще продължават да бъдат проблем за истинска научна дискусия. Казано по-просто „реабилитатора“ на Ст. Стамболов и З. Стоянов, не може от края на 40-те до края на 80-те години да каже в прав текст: „Добре, русофоби са, но какво от това?“ Има ли задължително позициониране, при което германофобията, туркофобията, американофобията или франкофобията, са морално по-извисени или несветотатствени за разлика от лошата русофобия. Въпреки прокламирания „интернационализъм“, комунистическата историография не можеше да прощава, дори от дистанцията на времето, най-вече на писали срещу Русия и руското, подигравали се с него, та дори и това да се е случвало в кризисни и острастени политически моменти. В същото време тя не обръща внимание на множество примери на всевъзможни други видове ксенофобия, дори расизъм, срещани не само сред българите, но и сред множество други народи. А българската публицистика е пълна с подобни писанията и на „герои“ тачени официално през целия период на тоталитарната власт.

В края на своя отзив за книгата Бужашки едва ли не доволства как Т. Ташев, все пак, бе се съгласил със завоя у З. Стоянов и сметнал, че той бъркал „литературата“ с

„политиката“. Тук няма да намесвам, че в края на 80-те години в България не са били известни възгледите на „новия историзъм“²⁸⁷ в литературните изследвания, оплодотворили и различни историографии по света. Ще оставя настрана и разпространеното от края на 60-те и началото на 70-те години по-широко третиране на „политическото“, на което и един автор разглеждащ себе си като марксист не би трябвало да е чужд. Оставяйки на позицията на спора само ще отбележа, че подобно преплитане на „литература“ и „политика“ има и в самия З. Стоянов преди 1885 г., а също и у автори като Ив. Вазов, Ал. Константинов и т.н.

Ще се спра тук на монография на Р. Попов появила се след 1989 г., но определено писана в атмосферата на втората половина на 80-те. В този смисъл, тя не ни казва нищо за интерпретацията на Стамболов и Стамболовото управление след 10 ноември 1989 г., а е по-скоро индикатор за протичащите напрежения по време на периода на съветската „перестройка“.

В книгата²⁸⁸ са приведени множество непубликувани домашни, френски и белгийски документи. Но, струва ми се, че с позициите си авторът ѝ стои единствено до Ил. Димитров. Многообвинителен е патосът му срещу С. Радев, очевидно поради силното обществено въздействие на неговата книга. Едно възможно обяснение би могло да бъде някаква слабост към Народната партия и предоверяване на гледната точка на авторите от този политически лагер. В същото време, обаче, дори дневникът на Стамболов

287 *The New Historicism*. Aram Veese, H. (ed.). New York, 1989. Вж. още Greenblatt, St. *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*. Chicago, 1980; *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Elizabethan England*. Oxford, 1988; *Martellous Possessions: The Wonder of the New World*. Chicago, 1991.

288 Попов, Р. *България на кръстопът. Регентството 1886*. С., 1990

е представен едва ли не като нарочно писан. Въпреки резервите към руските действия и мисията на Каулбарс, Р. Попов изцяло обвинява регентството и правителството за скъсването на дипломатическите отношения. Изцяло и напълно оневинява т. нар. „махзар“ на емигрантите русофили до султана. Изцяло обвинява не Др. Цанков, а регентството за провала на преговорите от есента на 1886 г. Превратаджиите на 9 август са представени пък изцяло като хора загрижени за България, а контрапревратаджиите като жадни за власт.

Вместо заключения

Видя се ясно как до началото на 80-те години в общи линии битува изградения сталински комунистически просъветски „разказ“ на новата власт, създаден в периода 1947-51 г. Както вече се посочи,²⁸⁹ проблемът е очевидно, в легитимиращата сила на СССР за тази нова комунистическа власт.²⁹⁰ Поради това, и неизбежните паралели между руската и съветската политика изискват тотално префасониране на комунистическия „разказ“ от 20-те и 30-те години за регентството и Стамболовото управление и неговата замяна с нов, угоден на властта. Поради съдбоносния характер на темата за комунистическия режим операцията по пренаписване и подмяна на историята за Стамболов и стамболовизма през 1947-48 г. е важна до края на съществуването му, а дискусиата и през втората половина на 80-те е винаги все „необявена“ и не особено желана. Официално наложеният негативен образ на Стамболов и управлението му в годините на комунистическия режим

289 Вж. подробно Дечев, Ст. Нежеланият Стамболов...

290 Пак там, с. 76-83.

го прави всъщност консенсусна фигура след 1989 г., и то както никога преди идването на БКП на власт.

Направените заключения в първата част на тази студия, които надхвърляха периода на раждане, установяване и налагане на новия комунистически разказ, ми дават възможност тук да направя някои наблюдения върху по-общи тенденции свързани с развитието на историографията в България и чужбина от средата на 50-те до края на 80-те години на 20 в..

Както вече беше изтъкнато, темата за Стамболов и неговото време остава забранена поради политическата конюнктура в продължение на десетилетия. Известно е, че в източноевропейските историографии, след края на Втората световна война и налагането на комунистически режими от съветски тип, най-невралгичните теми обикновено са свързани с историята на местната комунистическа партия или отношенията на страната със Съветския съюз или Русия.²⁹¹ На практика Стамболовата тема е част от онези проблеми, които се съдържат в различните източноевропейски историографии и които се явяват базисен политически проблем с миналото за установената с помощта на и подкрепяна от Съветския съюз комунистическа власт. Такива проблеми са съответно за Полша полско-руските и полско-съветските отношения и най-вече драмата в Катин; за Чехословакия изгонването на судетските немци след 1945 г.; за Унгария в началото потушаването на

291 Вж. Wandycz, P. S. *Historiography of the Countries of Eastern Europe. Poland.* – *AHR*, vol. 97, No. 4, Oct. 1992, pp. 1011-1025; Deák, I. *Historiography of the Countries of Eastern Europe. Hungary* – *AHR*, vol. 97, No. 4, Oct. 1992, pp. 1041-1063; Kořalka, J. *Historiography of the Countries of Eastern Europe. Czechoslovakia.* – *AHR*, vol. 97, No. 4, Oct. 1992, pp. 1026-1040.; Hitchings, K. *Historiography of the Countries of Eastern Europe. Romania.* – *AHR*, vol. 97, No. 4, Oct. 1992, pp. 1064-1083.

унгарската революция от 1848 г. и отношенията с Русия, но през по-голямата част от режима най-вече историята на комунистическата партия и събитията от 1956 г.²⁹² В този смисъл, известно е от прегледи на другите източноевропейски историографии, че приоритетът за комунистическите исторически наративи са революционерите от миналото и народните борби, които се разглеждат като своеобразни национални предтечи на съответното местно комунистическо движение. Ала вече се спомена,²⁹³ как точно в тази плоскост хора като Ст. Стамболов, З. Стоянов, Н. Обретенов и т.н. остават проблем за режима в София. И наистина именно една радикална традиция оформя налагането и установяването на един антируски политически режим в България в края на 19 в. с всичките възможни паралели за българо-съветските отношения след края на Втората световна война. Тук са и залозите. Както се спомена в предходната част – съществува реална опасност от легитимиране на лява традиция за антируска съпротива, която да служи, включително и на среди вътре в БКП, срещу съветизацията и сталинизацията на страната.

Този пряк политически проблем със Стамболовата тема предопределя известните обрати и разлики в интерпретациите през годините да не са толкова базирани на откриването и вкарването в обръщение на някакъв нов документален материал. Самото разклащане на канона е повече резултат от смяна на поколенията и включването на нови историци в партийния апарат, наред с израстването им и в гилдията, както и промяната вътре в самата официална идеология на режима, както

292 Вж. по-подробно за тези въпроси Wandycz, P. S., Op. cit., pp. 1011-1025; Deák, I., Op. cit., pp. 1041-1063; Kořalka, J., Op. cit., pp. 1026-1040.; Hitchings, K., Op. cit., pp. 1064-1083.

293 Вж. Дечев, Ст. , *Нежеланият Стамболов ...*

и политиката му спрямо определени зони свързани с идеологията и науката.

Малко са авторите в комунистическа България, които можем да разглеждаме като някакви убедени марксисти. Най-често марксизмът не се познава. След средата на 60-те години пренебрежението като цяло сред българските историци към социално-икономическата проблематика демонстрира, или може да се смята като, мълчалив и пасивен протест срещу налаганата официално и от „горе“ марксистка методология. В този смисъл най-често се сблъскваме с ритуално официално деклариране на марксистки подход в началото, а същината на проучването остава в сферата на класическия историзъм или историческия емпиризъм. Всъщност, зад официално прокламираната марксистка историография, с много малки изключения, се таи една професионална колегия възпитала у себе си етоса на националния романтизъм и пруската класическа историографска традиция с преклонението ѝ пред държавата и нейните институции, както и историята на нейните международни отношения.²⁹⁴ Придържането към някакво разбиране за класически историзъм, освен избягването на директна война с марксизма, очевидно от гледна точка на професионалната идентичност подсилва някакво лично и колективно усещане за „научна обективност“ и професионална почтеност. Никой не се замисля и да проблематизира съответния понятиен апарат, който идва от тези традиции.

Поради слабата интелектуална лява традиция сред българската историография много бързо придвижването в нея върви към класическия историзъм и неговото

294 Iggers, G. G. *Historiography in the Twentieth Century*, pp. 23-30.

преклонение пред държавата и нацията.²⁹⁵ Държавата и държавността, заедно с нацията, са изключителна ценност за българската историческа колегия, и въпреки официалната комунистическа идеология, обвивка и реторика, това е видно и не остава тайна. В това отношение класическият немски историзъм с неговата важна позиция за държавата има традиции сред професионалните историци в България сравнително отдавна. Не е случайно, че българското академично разглеждане на Стамболовия период преди официалното налагане на марксистката методология в страната се въплъщава в изследванията по дипломатическа история на Ив. Панайотов.²⁹⁶ Явно едва ли е случайно, че - както бе установено по-горе - и голямата част от изследванията от 60-те години насетне се поместват точно в сферата на историята на държавата, международните отношения и дипломацията.

Като се има предвид важната роля на историята за утвърждаването на националното съзнание и формулирането на националната програма, то не е случайно, че на един много важен етап, от края 60-те насетне, установената негативна официална оценка за Стамболовия период в края на 40-те, вече не се обосновава единствено с класови, леви, комунистически или просъветски аргументи, а се вкарват такива, които са свързани с пропилените шансове на българите в миналото

295 Вж. повече у Liebersohn, H. *German Historical Writing from Ranke to Weber: The Primacy of Politics*. – In: Kramer, Lloyd, Maza, Sarah (eds.). *A Companion to Western Historical Thought*. Oxford, 2002, по-специално с. 166-171; Iggers, G. G. *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, 2 nd. Edn, Middleton, CT, 1983, Вж. също Berger, St. *The Search for Normality: National Identity and Historical Consciousness in Germany since 1800*. Oxford, 1997, pp. 1-18.

296 Вж. Дечев. Ст., *Нежеланият Стамболов...*, с. 13-18.

за национално обединение, които пък се извеждат и като логични последици именно от Стамболовата външнополитическа ориентация, която трябва да се представи най-вече като „вредна“ и антибългарска.

Това ме отвежда към следващия въпрос. Как да наречем историографския дискурс за регентството и Стамболовия период от 80-те. Комунистически? „Перестроечен“?²⁹⁷ Не съм много убеден, че и двата термина са подходящи. Кое е тук комунистическото? Трудно се откроява и описва и нещо, което да е специфично „перестроечно“? И кое да се ползва за неговото наименоване? Единият възможен критерий е периодът на неговото създаване 1947-49 г. Ала Комунистическият Интернационал съществува от 1919 г., както и самата БКП, но дискурсът се налага едва след 1947 г. Комунистите от 20-те и 30-те, в известен смисъл, не биха разпознали писаното през 1949 г. за политическата криза, времето на регентството и Стамболовия режим като „комунистическо“. В него е вплетен цанковизма и съединизма, т.е. „буржоазното русофилство“, срещу което недвусмислено се обявяваха и тесни социалисти, а преди Втората световна война и комунисти.

Кривата на изследванията и интелектуалните предпочитания разкрива и пълната откъснатост на българската историография от международните тенденции. Това особено ясно личи в начина, по който се прилага марксистката историческа методология, в избора на проблематиката и т.н. Сред изследователите на Стамболовия период, с напълно незначителни изключения, определено липсват отгласи от каквито

²⁹⁷ Тези термини се срещат много често у Димитрова, Сн. *Жените, историята и нищо повече. Предизвикателствата на рефлексивната история*. С., 2005.

и да били водещи школи в Европа след края на Втората световна война – британски марксизъм,²⁹⁸ Анали,²⁹⁹ германска социална история или историческа социална наука,³⁰⁰ като е налице и видимо отсъствие на тенденции, които присъстват в други източноевропейски историографии.³⁰¹

Интерпретациите на Стамболовия период, поради тяхната подвижност, а и понякога неподвижност, само на пръв поглед потвърждават „екстремисткия“ постмодернизъм и неговата представа за относителността на миналото, както и обстоятелството, че няма „минало“ вън от историка и в този смисъл няма „история“, а само „историография“.³⁰² Политическият и вътрешноинституционален натиск тук е толкова очебиен, че при цялото си уважение към определени степени на релативистичен подход, човек наистина би могъл ярко да открие системните, преднамерени, политически фалшификации, често под преки указания на политическата власт, от другите възможни

298 Вж. напр. Kaye, H. J. *The British Marxist Historians*. Cambridge, 1984.

299 Вж. напр. Burke, P. *The French Historical Revolution The Annales School 1929-1989*. Stanford, 1990. Като един по-нов поглед Burguière, A. *L'École des Annales: une histoire intellectuelle*. Paris, 2006

300 Вж. Iggers, G. G. *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West Germany Historical Writing since 1945*. Leamington, 1985. Вж. още глава 6 в Iggers, Georg G. *Historiography in the Twentieth Century*, pp. 65-94.

301 Iggers, Georg G. *Historiography in the Twentieth Century*, p.82 и сл. Вж. също Wandycz, P. S. *Op. cit.*, pp. 1011-1025. Вж също Deák, I., *Op. cit.*, pp. 1041-1063; Kořalka, J., *Op. cit.*, pp. 1026-1040.

302 Едно от най-добрите и всеобхватни представяния на подобни разбирания вж. у Jenkins, K. *On "What is History": From Carr and Elton to Rorty and White*. London,, 1995. Вж. също Jenkins, Keith. *The Postmodern History Reader*. London: Routledge, 1997.

„описания“ или „разкази“ демонстриращи нашите интелектуални ограничения. Все пак, между описанието на университетския преподавател и изследовател Ив. Панайотов, с признати и от комунистическите историци през сталинския период, русофилски симпатии, и сталинисткият раказ от края на 40-те и началото на 50-те, разликата е доста съществена. Но дори и самият Ив. Панайотов ни представя на практика три различни „разказа“ съответно през 1924, 1941, 1945 г.³⁰³

Струва си да разсъждаваме върху факта при политическия залог около Стамболовата тема, и при официалната и задължителна марксистка методология, как ли биха наистина се отразили едни по-социално ориентирани исторически изследвания още от 60-те години насетне? Та нали самите проучвания на Д. Косев и Хр. Христов, макар и съзастанала зад тях комунистическа политическа власт, представляват точно опит да се избяга от една неориентирана към социалното, конвенционална политическа история от преди 9 септември 1944 г. Ала точно тук вулгарното, схематично и закостеняло прилагане на марксизма, съчетано с острата политическа невралгичност на Стамболовата тема, предопределя най-големите неуспехи и дефекти в разгледаната нова комунистическа интерпретация от края на 40-те и началото на 50-те години. А и трудно ще отречем, че ориентирането към социална проблематика би се счело за бягство от реалните проблеми, от големите залози на времето и на миналото, а те са най-вече политически и лежат точно в полето на политическата история. Нека да го кажем и още по-открито. Ориентацията към социалната история изисква в ония момент не по-малко характер за да се противопоставиш на господстващия марксизъм-ленинизъм.

303 Вж. Дечев, Ст. *Нежеланият Стамболов ...*

Ала въпреки вече долавящото се на места високомерно пренебрежение към започващата да губи административни и финансови лостове „традиционна политическа (дипломатическа и военна) история“ (и, може би, именно поради загубата на тези лостове),³⁰⁴ трябва отново дебело да се подчертае, че доминантата на политическата и дипломатическа история в България през разглеждания период не е случайна. Що се отнася до конвенционалната политическа история тя сякаш се налага от самото българско развитие белязано от доминация на политическото и политическата класа, както и от авторитарни или недемократични политически режими.³⁰⁵ А и нали силата на класическия историзъм с неговата доминация на политическата история се състоеше именно в налагането му в страни, които се намират в стадий преди (!) извършването на прехода към индустриално и урбанизирано общество. Към това трябва да прибавим и самия комунистически период, в който историците виждат съдбоносната и доминираща роля на политическото и политическите върхове в условията вече на едно тоталитарно управление. Всъщност тук

304 Вж. напр. Иванов, М. Машабна фреска на българското общество. – *Култура*, год. I, бр. 9, 10 март 2006, с. 9. Лично аз очаквам в близките години едно пренебрежително писане относно политическата, дипломатическа и военна история да зачести на принципа „На умряло куче ...“. Ала трябва да се знае, че и изследванията в областта на „политическата (дипломатическа и военна) история“ могат да бъдат социално и културно ориентирани, и най-важното увлекателни и оригинални, точно както и социалната и икономическа история би могла да е „провинциална“.

305 В този смисъл едва ли е случайно, че докато историографската палитра в Унгария и Полша, особено през 70-те и 80-те, се отличава с едно многообразие и близост до някои историографски тенденции и в Западна Европа, то в Чехословакия имаме видим приоритет и господство на политическата история. Вж. Kořalka, J., *Op. cit.*, pp. 1026-1040.

с проучванията на различните политически партии може да се каже, въпреки методологическите позиции, че като цяло колегията сякаш отправя, в известен смисъл, и критично послание спрямо еднопартийното комунистическо управление.

Що се отнася до констатираното котиране на дипломатическата история от 60-те години насетне, то и в нея не е трудно да се открият бягство от задължителния наложен марксизъм, както и ясното съзнание за трудно оспоримата ключова роля, която са играли великите сили в съдбата на България. В крайна сметка България е това, което е заради неща, които са се случили исторически и били предзададени в полето на политическата история, международните отношения, дипломацията и войните. И това важи от налагането на османската политическа власт на Балканския полуостров до септември 1944 г. и навлизането на съветската армия в България. Към това може да се добави и самата съдба на страната в десетилетията след 9 септември 1944 г., предопределяща разглежданата тук интерпретация, и която също е резултат от случващото се в полето на международните отношения, войната и дипломацията. Не на последно място, не може да се отрече, че дипломатическата история на България се налага в годините на комунистическото управление като опозиция на властта и нейната официална идеология. На практика немалко от основните исторически монографии от периода могат да бъдат разглеждани и като отправящи, по един или друг начин, постоянно предизвикателство към официалната идеологическа представа за „добрата Русия“ и „лошия Запад“.³⁰⁶

306 Дори и първата основна монография на добилата след това международна известност М. Тодорова може да ни послужи като ключ към разгадаването на българската историографска

Съвсем не е случайно, че развиващата се в последно време социална история, дава възможност да се занемарят основните проблеми на обществото. Преди време австрийският историк Улф Брунбауер с право обърна внимание, че иновативността в изследването на „маргиналните“ проблеми оставя „главните“ проблеми на историята на историци, които ги решават с конвенционални подходи.³⁰⁷ В случаи като Стамболов и стамболовизма, русофилството и русофобството, това е особено рисковано и първите публикации от 90-те го потвърждаваха. Констатацията на Брунбауер се потвърди няколко години по-късно и при избухналия скандал „Батак“. Защото непроблематизираната, заета с „маргинални“ теми социална история, подобно на политическата преди това, може също да натрупва фрагменти без да ни даде нищо. Та нима е случайно, че социалните истории в миналото тръгват от и се развиват най-вече в общества със стабилна политическа демокрация където политическите проблеми не отправят толкова пряко предизвикателство към легитимността на политическата власт. При това в споменатото развитие на социалната история след 1989 г. се съдържа

ситуация. Като всички знаещи езици историци, тя се ориентира към проблеми на международните отношения и в нейния случай политиката на Англия и Русия спрямо Османската империя. Ала добре запозната и потопена едновременно и в западния историографски контекст, Тодорова постепенно центрира изследването си върху модернизацията и социалната история на елита в Османската империя. И точно тук се появява и ревизионистката теза, че реформите са не резултат от външнополитически натиск, а обусловени от органичното развитие на Османска империя, като излизат от средите на самата бюрократична върхушка свързана с централния държавен апарат. Вж. Тодорова, М. *Англия, Русия и Танзиматът*. С., 1980.

307 (Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism. Brunnbauer, U. (ed.). Münster, 2004, p. 29.

и една ирония. Грандиозните промени от 1989 г. доказаха по категоричен начин доминиращата роля на политическото, на властта, и то с оглед на промяната.³⁰⁸ И Горбачовата политика на „гласност и перестройка“, и решението за многопартийна политическа система в Унгария и отварянето на границата с Австрия, довело на 9 ноември 1989 г. до рухването на Берлинската стена, всички тези събития недвусмислено доказаха приоритета на политическото, политически взетите решения от овластени за това хора и политическата рамка.

Историографското развитие на „Стамболовата тема“, струва ми се, също разкрива, че поне основният проблем за сегашното състояние на българската историография съвсем не идва през тези години от „подценяването на теорията“. *У que mas da?* – както казват испанците. Тя не познава никаква теория. Интерпретацията на кризата и Стамболовия период се базира след 1947 г. на три постулата. Икономиката определя политиката. Буржоазията е преди всичко свързана със западните капиталистически държави. Русия е по-добра за България от Запада. „Нищетата на теорията“ тук е пълна, но не е необходимо особено голямо „теоретизиране“, за да се подкопаят тези постановки. А и теоретизирането е въпрос на натюрел, но не винаги е задължение.

Големият проблем за българската историография идва от нейното непознаване на световните образци на историческото познание и историческо изследване. Преводите на шедеври стават след десетилетия, а тогава тя ги възприема като последна дума. Като се има предвид изнесеното в някои публикувани спомени за

308 Спомням си един разговор в началото на 90-те години, когато, под впечатлението на изумителните промени от 1989 г. покойният Димитър Ангелов сподели с мен: „И все повече се убеждавам, че основното е властта.“

нарастването на научните командировки още през 70-те години и го сравним само с тематичната насоченост на изследванията в България, стигаме до явно пагубното влияние на самия български институционален контекст и „фетиша на архивите“. От друга страна обаче, заменянето на „фетиша на архивите“ с „фетиша на метода“ в западната историография попремина, друг е въпросът доколко и там огромното мнозинство именно от историците са го вземали някога насериозно. Няма защо да го започваме ние.

В заключение бих казал, че направеният тук историографски анализ по ключов за режима и историографията проблем от комунистическия период, все пак разкрива много от сложните механизми, по които се интерпретира миналото и се създава знание за него, търси се историческата *истина*. Мисля, че след вложената интелектуална енергия по отвоюването на „забранените зони“ или „архиви“ от тоталитарния режим, и след мизерията на прехода, българската историография е узряла за един поглед върху политическата история и националните проблеми, който да надмogne както противопоставянията фили и фоби, така и наследството от комунистически период, но не на последно място и българския контекст. В същото време историографският преглед, без да потвърждава екстремисткия постмодернизъм, тотално отричащ Историята като дисциплина, все пак, ни налага един своеобразен „релативен релативизъм.“ Все по-очевидно става, че е нужен нов фокус. А що се отнася до постмодернизма и неговото наследство мисля, че много добра оценка срещнах наскоро у М. Бенгли в едно въведение по историография където той посочва как вече не е правилен въпроса дали сте „постмодернист“ тъй като

тези, които отговарят “не” са вече неизлично болни, а онези, които отговарят с „да” са просто безсилни.³⁰⁹

THE UNWELCOME STAMBOLOV: STAMBOLOV AND STAMBOLOVISM IN BULGARIAN HISTORIOGRAPHY FROM THE MIDDLE OF 1950S TO THE LATE 1980S

Stefan Dechev

The article is a continuation of previous text published in “Anamneza” journal by the same author called THE UNWELCOME STAMBOLOV: THE BIRTH OF NEW EVALUATION OF STEFAN STAMBOLOV IN BULGARIAN HISTORIOGRAPHY DURING THE LATE 1940S AND BEGINNING OF 1950S. In his current study Dechev deals with the slow and careful historiographical change regarding the role of Bulgarian revolutionary and politician Stefan Stambolov, his foreign policy and attitude towards Russia that took place in Bulgaria from 1950s until 1980s. The problems of historiography are put in the broader political context of communist Bulgaria. The professional context inside the community of Bulgarian historians is also taken into account.

309 Bently, M. *Modern Historiography: An Introduction*. London, 1999, p. XI.

